

Mot en "åpen" og multisanselig urbanisme

Halldis Frøseth

Masteroppgave i Kunst- og kulturvitenskap

Samfunnsvitenskapelig fakultet ved Institutt for Media- Kultur- og
Samfunnsfag

Universitetet i Stavanger

Innholdsfortegnelse:

Kap. 1. Introduksjon.	s. 1
Kap.2. Restituering av kropp og sansning i vestlig filosofi, - et brudd med et abstrakt og visuelt erkjennelsesparadigme.	s. 8
Et historisk og vestlig visuelt hegemoni.	s. 11
Fra ”ordning” til ”åpning”.	s. 13
Kap. 3. Modernitetskritikk og urbanitet som forskningsfelt.	s. 14
Sosial konstruksjon og produksjon av rom i postmoderne tenkning.	s. 17
Modernitetens innebygde anti-urbane diskurs.	s. 20
Kap. 4. Skoledannelser innenfor urbanteori og byforskning.	s. 25
Sojas bruk av begrepet synekisme og analyseredskap i studiet av urbanitet.	s. 30
Los-Angeles-modellens postmoderne scenario.	s. 33
Kap. 5. Mot en tredje vei, en ”åpen” og multisanselig tilnærming til urbane diskurser.	s. 39
En fenomenologisk og kritisk tilnærming til utforming av steder og rom.	s. 43
Gernot Böhmes atmosfærebegrep.	s. 52
Kap. 6. Urbane sluttrefleksjoner.	s. 61

Litteraturliste

Førord:

Produksjon av steder og rom er et sentralt emne innenfor studie Kunst- og kulturvitenskap. Gjennom ulike teorier blir steders og roms mangetydighet gjenstand for fornyet oppmerksomhet. Jeg ser den økte og tverrfaglige interessen her, spesielt i sammenheng med informasjonsteknologiens raske utvikling. Globale prosesser - og mekanismer utfordrer tradisjonelle identitetskategorier, og fører til en re-definering av steder og rom. Det lokale vektlegges som både beskyttelse mot og strategi i et globalt marked. Gjennomgripende urbaniseringsprosesser resulterer i at urbanitet som livsform øker på verdensbasis. Dette scenariet genererer, etter min mening, både utfordringer og muligheter. En kritisk gjennomgang av urbane planleggingsregimer, kan gi nye perspektiv på dagens situasjon.

Innenfor det postmoderne erkjennes virkeligheten gjennom små og fragmenterte historier. Denne tilnærmingen involverer, etter min oppfatning, en fenomenologisk og sanselig erkjennelse av menneskelige vilkår. Samtidig får det enkelte liv og sted i dette perspektivet en annen betydning, enn i en moderne idealismetenkning.

Skrivingen av masteroppgaven har vært en interessant og krevende "reise" i et teoretisk landskap. Skifte fra et "cartiansk" til et fenomenologisk perspektiv, oppleves imidlertid som en utfordrende prosess. Jeg trøster meg med at det "uferdige" gis fornyet status innenfor det postmoderne.

Stor takk til slutt til Lise Nordenborg Myhre for faglig inspirasjon og klok veiledning.

Stavanger, mai- 2008

Kap. 1. Introduksjon.

During long periods of history, the mode of human sense perception changes with humanity's entire mode of existence. (Walter Benjamin 1936).

Våre sosioromlige landskap gjennomgår i økende grad en transformasjon til urbane samfunn. Disse endringene kan ses på som en "urban revolusjon" som Henri Lefebvre beskrev i 1968. Urbanitet som levekårsarena utgjør dermed virkeligheten for stadig flere og ulike befolkningsgrupper. I en global informasjonsalder gjennomgår de urbane kontekster raske skiftninger, og identitetskategorier endres ved at tid og sted presses ytterligere sammen (Harvey 1990, 2006). Det urbane representerer komplekse økonomiske og sosiale systemer og prosesser, hvor muligheter og motsetninger griper inn i hverandre på ulike måter (Aspen 2005). Selv om byen er karakterisert nettopp ved en dynamikk av ulike krefter, står dagens urbane kontekster, etter min oppfatning, overfor særlige utfordringer, deriblant den økende multikulturelle tilstedeværelsen.

Avansert teknologisk informasjonsutvikling medfører en økende tilbaketrekking fra offentlige arenaer, over til mer virtuelle og private kommunikasjonssfærer. Samfunnsmessige endringskrefter inngår etterhvert i en global markedsliberalistisk dynamikk, hvor det globale og lokale påvirkes gjensidig, uten referanse til det nasjonale. Et resultat av disse globale prosessene er en økt konkurranse mellom byer, hvor vi ser et skifte fra en administrativ statlig fordelingspolitikk (government), til et entreprenørisk og offentlig- privat samarbeid (governance). De entreprenøriske strategiene dreier seg i hovedsak om byers "image" eller omdømmebygging, for på ulike måter å tilrekke seg kapital og "gode hoder" (ibid).

Jeg oppfatter de nevnte strukturelle og kulturelle transformasjonsprosesser også som et uttrykk for et skifte i urbane planleggingsregimer. Edward Robbins beskriver overgangen fra moderne til postmoderne byer som: "en prosess hvor intensjonen om enhetlig orden og rasjonalitet går i oppløsning, og blir erstattet av en fragmentert metropol som kjennetegnes av konflikt mellom globale og sentraliserte administrative tendenser på den ene siden, og sterkt utviklede lokale autonomier på den andre" (ref. i Aspen 2005: 32,33).

Modernitetens planleggingsregime kjennetegnes ved et behov for å strukturere og ”temme” urbane landskap i sterk vekst og endring. Den moderne by bærer i grove trekk preg av en rasjonalistisk og funksjonalistisk tenkning, og en estetisk nøytralitet uten bindinger til historien (Aspen 2005). Chicago-skolen på begynnelsen av 1900-tallet, kan betraktes som en idealtypisk planleggingsmodell innenfor det moderne. Modellen er basert på en ”økologisk” tilnærming til byen, basert på funksjonalisme og systemteori. Byen forstås her som en organisk metamorfose omkring en dominerende kjerne, innenfor en nasjonal kontekst (Soja 2000). Kritikken mot Chicago-skolen på 1940-tallet handlet imidlertid om en ensidig vekt på ”byøkologisme”, og mangel på sosial og kulturell refleksjon (ibid). Det modernistiske planleggingsparadigme beskyldes i tillegg for å styres av et intellektuelt og visuelt regime, og slik skape urbane landskap karakterisert ved fremmedgjøring (Pallasmaa 2005).

Et postmoderne planleggingsregime vil, som nevnt, preges av en global markedsøkonomi, økt fokus på image-bygging og generell fragmentering. Samtidig som den postmoderne byen er en del av globale prosesser, ser vi at det lokale særpreg blir viet ny og økt oppmerksomhet (Aspen 2005). Innenfor det postmoderne vil byen teoretisk sett, oppfattes som dekonstruerte forestillinger og ”simulacrum”, ofte med en ironisk tilnærming til historien (ibid 2005:32).

Los Angeles-modellen utvikles på slutten av nittenhundretallet gjennom en teoretisering av postmoderne urbane prosesser, i et forsøk på å forstå utviklingsprinsipp i framtidens byer (Wessel 2006). I motsetning til Chicago-skolen representerer Los-Angeles-modellen en urban prosess hvor preferer utøver en styrende kraft på sentrum, innenfor en global kontekst (Soja 2000). Forenklet er hovedpoenget i denne modellen at byer i økende grad går i ”opløsning” som territorielle systemer. Bydeler eksisterer ofte uavhengig av hverandre, som fremmede verdener. Mens byer organisert etter Chicago-modellen utviser mer porøse grenser mellom de ulike områder og befolkningsgrupper, vil Los Angeles-modellen representere en isolering og segregering av territorier og sosiale grupper, ofte opprettholdt gjennom høyt utviklet overvåkningsteknologi (Soja 2000).

De to nevnte modellene representerer idealtyper for byforståelse og utvikling, men er likevel viktige verktøy i forsøket på å fange opp og beskrive ulike urbane utviklingstrekk. Etter min

oppfatning, er det imidlertid behov for en fornyet diskusjon omkring de urbane kontekster. Mitt hovedanliggende i denne framstillingen vil bestå i å argumentere for en *tredje* vei i urbane diskurser, som en *utvidelse* og korrigerings av eksisterende kunnskap. Dette tredje alternativ karakteriseres ved en fenomenologisk og multisanselig tilnærming, der eksistensiell erfaring og erkjennelse knyttes til en *materiell* verden.

Problemstillingen vil undersøke om en "åpen" og multisanselig tilnærming til urbane diskurser, vil kunne møte dagens urbane utfordringer, og skape levende urbane kontekster som fremmer utvikling av sivilitet og humanitet.

I denne sammenheng er fenomenologen Maurice Merleau-Pontys "re-orientering" i filosofisk tenkning særlig relevant, som teorigrunnlag for framstillingen. Sentralt i Merleau-Pontys hovedverk *Phenomenology of Perception* (1945) er forsøket på å oppløse modernitetens dikotomiske skillet mellom kropp og bevissthet. Merleau-Pontys vektlegging av bevissthet, kropp og sansenes *samtidighet* i vår opplevelse og erkjennelse av verden, bryter slik med et modernistisk og intellektualisert vitenskapssyn (nett/ Encyclopedia 2007). Sentralt i Merleau-Pontys filosofi er kritikken mot et "Cartesian perspectivalist scopie regime", som separerte mennesket fra den materielle verden (ref. i Pallasmaa 2007:20). Problemstillingen vektlegger en fenomenologisk og multisanselig tilnærming til urbane diskurser, hvor nettopp det *dialektiske* forholdet mellom samfunn og materie understrekes.

Vestens og modernitetens hegemoniske diskurser omkring kropp og intellekt, sammenfattes her gjennom Edward Sojas utsagn:

"The difference produced between body and mind, between raw matter and thinking substance, is among the most potent of the west's binary orderings: it is *the ur-form of order* itself; it is the template of the desire for mastery, a desire which becomes, in the west, a virulent politics of somatophobia....The mastered body, the planned city, the carefully reasoned text, the proof, the elegantly excised truth: all are viewed as sites where knowledge and power become organized and institutionalized according to the dictates of reason.... The most important work of reason, of reason's order, is to serve as fortification against the ever-present danger of body/chaos...." (Soja 2000 : 366).

Sitatet tydeliggjør, etter min mening, hvordan den dualistiske tenkningen omkring kropp og intellekt gir seg utslag i en *objektivisering* og underordning av kroppen, og de fysiske omgivelser forøvrig. Vestens inndeling i opposisjoner, uttrykt i skillet mellom ånd og materie, er brakt i et sindig og hierarkisk system, med fornuften øverst. Urbane diskurser og planleggingsregimer kan forstås som deler av dette rasjonelle og instrumentelle paradigme.

Gjennom Georg Simmels *The Metropolis and Mental Life* (1903), introduseres modernitetskritikk og studie av urbanitet som eget forskningsfelt (Leach 1997). Den moderne metropol, med den nye pengeøkonomien generer, ifølge Simmel, nye atferdsmønstre. En blasert og intellektualisert *attityde* utvikles i storbyen, grunnet intensiteten i stimuli og møtet mellom ”fremmede” (ibid). Modernitetens pengeøkonomi fører, ifølge Simmel, til et skifte fra en kvalitativ til en kvantitativ forståelse av livsverden (Simmel i Miles et. al 2000). Den moderne storby uttrykkes ved siden av rasjonalitet, blaserthet og kalkulasjon, også gjennom individualisme og sosiale og estetiske iscenesettelser (Pløger 2001).

Inspirert av Georg Simmel, utvikler imidlertid Walter Benjamin sin kulturkritikk fra en mer ”marginal” posisjon. I Benjamins uferdige *The Arcades Project* (1920) studeres den anonyme storbytilværelsen i Paris gjennom *flanørens* kritiske og estetiske blikk (Leach 1997). Benjamins fokus er et sanselig ”mikrokosmos”, som hadde unnsloppet Baron Haussmanns restrukturering av Paris. Den heterotopiske natur i de Parisiske arkader formidles, av Benjamin, gjennom fragmentariske *Denkbilden*, små historier fra en reell og imaginær virkelighet. Benjamin bryter her med de moderne logiske meta-narrativer, og fremmer ideer som etterhvert blir sentrale innenfor det postmoderne.

Michel Foucaults begrep *heterotopia*, viser til en sammenstilling av ting som kulturelt sett ikke passer sammen (Soja 1996). Gjennom dette begrepet introduserer Foucault en ny tenkning omkring det spatiale og romlige. Heterotopia utfordrer de bestående diskurser ved å tillate andre former for orden å oppstå. Dette begrepet er nært beslektet med Edward Sojas *thirdspace*, der begge begreper representerer en *marginalitet* hvor alt kommer sammen. Soja er spesielt inspirert av Henry Lefebvre og hans *Production of Space* (1974), hvor det spatiale revitaliseres som en ontologisk kvalitet på lik linje med det temporære. Både Lefebvre og Soja markerer et brudd med modernitetens dialektiske tenkning gjennom å påpeke en *triadisk* forståelse av historie og

livsverden. Det vil si at de sosioromlige prosesser er et resultat av en dynamikk mellom en temporær, spatial og sosial livspraksis, hvor kroppen og sansene utgjør en nødvendig del. Jeg oppfatter Benjamins romliggjøring av arkadene i Paris som uttrykk for en *trialektisk* prosess hvor alle de ovennevnte elementer involveres *samtidig*.

I kjølvannet av modernitetens tolkning av de urbane kontekster, oppstod et planleggingsregime kjennetegnet av en disiplinerende *anti-urban* diskurs (Pløger 2001). I Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities* (1961), hevder hun at dette regime har spilt falitt og skapt ”tomme” og segregerte urbane landskap. Sentralt hos Jacobs, er mangelen på det demokratiske element og tilliten til folk flests opplevelse av egne levekår. Produksjon av urbane rom er, ifølge Jacobs, karakterisert av en dynamikk hvor den menneskelige interaksjon utgjør hovedpremisset. I motsetning til modernitetens krav til urbane ”ordningsprinsipp”, betraktet Jacobs, byer som *organiske, spontane og uryddige*, hvor heterogenitet inngår som et nødvendig kriterium i planleggingsøymed, og for byers overlevelse overhodet. *Tetthet* og forskjellighet representerer, ifølge Jacobs, urbanitetens urprinsipp, hvilket innebærer en fenomenologisk og sanselig dimensjon.

Den anti-urbane diskursen problematiseres også av Richard Sennett i boka *The Conscience of the Eye. The design and Social Lives in Cities* (1990). Sennetts teori her er at angsten for møtet mellom fremmede i det offentlige rom, kan spores tilbake til kristendommens preferanse for det indre og åndelige kontemplative rom, kontra det ytre og fremmede. Denne tenkemåte og ideologi manifesterer seg, ifølge Sennett, i et planleggingsregime karakterisert ved *kvadratisk* design og *rettvinklet* orden, nærmere bestemt ”the grid”. På denne måten skapes en oversiktlig og orden i det urbane landskap som best forenes med protestantisk estetikk og etikk. Sennetts egen tilnærming til urbanitet preges derimot av en tro på at det nettopp er i de urbane kontekster, i de sanselige møtene mellom ”fremmede”, at vi ser oss selv og vårt ansvar overfor ”den andre” (Sennett 1989). For at disse møtene skal oppstå er det, ifølge Sennett, nødvendig å skape urbane rom som signaliserer en kontinuitet og et samspill mellom oss og omverdenen.

Byers postmoderne fragmenterte karakter og påståtte krise, har generert ulike urbane diskusjoner. I *Collective Emotion and Urban Culture* (1995) problematisere Kevin Robbins urbane diskursers

bruk av utopiske harmonimodeller. Ifølge Robbins, er dette en illusjon, og viser til hvorledes fiendtlige og lidenskapelige følelser inngår i den urbane praksis. Robbins argumenterer, i likhet med Sennett og Jacobs, for betydningen av uformelle felleskap i byen. Gjennom anerkjennelsen av den ”andre og fremmede” får vi, ifølge Julie Kristeva, også en innsikt i oss selv (Robbins 1995). På sikt kan erkjennelsen av ubevisste kollektive følelser og konfrontasjoner i byen, skape en ”åpnere” og mer human urbanisme.

Modernitetens rasjonelle og funksjonelle tilnærming til sted og arkitektur har, ifølge Norberg-Schulz, resultert i en ”omverdenskrise”. Identifiseringen til bostedet er gått tapt, og arkitekturen samspiller ikke lenger med stedets *egenart* (Norberg-Schulz 1986). Norberg-Schulz etterlyser en fenomenologisk og erfaringsnær tilnærming til sted og rom, i kontrast til en abstrakt og vitenskapelig. Respekten for stedets ånd eller *genius loci* må, ifølge Norberg-Schulz, gjeninnføres i stedsutforming. Inspirert av Martin Heideggers´ essay om det eksistensielle ved det ”å bo”, introduserer Norberg-Schulz begrepet *stedskunst*. Gjennom stedskunsten, det vil si en ”poetisk” arkitektur, skapes det en forbindelse igjen mellom liv og sted, frigjort fra formelle skjema og ideologier. Samtidig som stedskunsten ivaretar omgivelsenes identitet er den, ifølge Norberg-Schulz, åpen for tidens skiftninger, og alltid ”uferdig”.

Kennet Framton finner også inspirasjon i Heidegger´s stedsfilosofi, og det å skape en ”poetisk modernisme”. Globalisering og universalisering av steder representerer ikke bare framskritt, ifølge Framton, men ødeleggelse av tradisjonelle sivilisasjoner og kulturer (Framton 1999). Framton hevder imidlertid at standardiseringen av kulturelle uttrykk kan motarbeides gjennom en såkalt *kritisk regionalisme*, som tar hensyn steders egenart uten å være sentimental. Den kritiske regionalismen uttrykkes gjennom en *kulturell strategi* på seks punkter, og karakteriseres av en fenomenologisk kritikk av en moderne og overgripende kulturindustri. I likhet men Norberg-Schulz, framhever Framton det *multisanselige* aspekt i opplevelsen av sted og rom, og *samspillet* mellom liv og sted. Framton og hans kulturelle strategi plasserer seg innenfor det postmoderne ved å understreke at kritisk regionalisme ”favours the small rather than the big plan” (ref.i Ellin 1996: 68).

Steder og roms egenart og karakter defineres og diskuteres i Gernot Böhme´s *The Atmosphere of a City* (1989). Böhme essensialiserer her begrepet *atmosfære* som et objektivt estetisk kriterium

ved byer. Atmosfære som et utvidet estetikkbegrep ”avlaster” på denne måten den visuelle og symbolske dimensjonen innenfor estetisk teori. Begrepet ”estetikk” vender slik tilbake til sin opprinnelige mening, nemlig persepsjonsteori (Zardini 2005). Bøhme understreker atmosfærebegrepets flersensoriske karakter, og framhever spesielt *lukten* i en by, i dette tilfelle metroen i Paris (Bøhme 1989). De urbane livsformer generer, ifølge Bøhme, bymessige atmosfærer, som primært *sanses* og fornemmes fra den ”fremmedes” perspektiv. Atmosfærebegrepet framstår som et *mellomliggende* begrep, på samme tid noe subjektivt og relasjonelt. Innføringen av atmosfærebegrepet betyr at en by ikke trenger vurderes ut fra estetiske og kulturelle kriterier alene. Gjennom studie av en bys atmosfærer kan byplanlegging, ifølge Bøhme, tilføres nye muligheter og perspektiv.

Betydningen av en *multisanselig* tilnærming til omgivelsene er hovedfokus i Juhani Pallasmaa's *The Eyes of the Skin* (2005), hvor kroppen og berøringsansen anses som de viktigste kildene i vår erfaring med omverden: ”Touch is the sensory mode that integrates experience of the world with that of ourselves” (Pallasmaa 2005:11). Bygninger og byer representerer, ifølge Pallasmaa, den nødvendige horisont for vår forståelse og konfrontasjon med de menneskelige eksistensielle vilkår. Pallasmaa hevder at istedet for å skape visuelle, forføreriske enkelt-objekter, bør arkitekturen bestrebe seg på å være *relasjonell* og tilføre mening. God arkitektur innehar evnen, ifølge Pallasmaa, til å gi oss en opplevelse av oss selv som komplette åndelige og integrerte individer. Pallasmaa trekker fram Alvar Altos` bygninger som eksempel på en *haptisk* arkitektur, kjennetegnet ved plastitet, taktilitet og intimitet.

De sistnevnte teoretikere utgår alle fra et *fenomenologisk* og *multisanselig* ståsted. Dagens samfunnsvitenskaper og studier innenfor arkitektur og urbanisme, kan sies å være del av en ”sensorisk revolusjon” (Zardini 2005:323). Det betyr at den sanselige dimensjonen ved vår livspraksis tillegges økt verdi og oppmerksomhet. Som nevnt, utgjør urbane kontekster levekår for stadig flere mennesker og befolkningsgrupper. Dette scenariet kan, etter min mening, best imøtekommes gjennom en ”åpen” og multisanselig urbanisme.

Kap. 2. Restituering av kropp og sansning i vestlig filosofi, - et brudd med et abstrakt og visuelt erkjennelsesparadigme.

”Verden er ikke den jeg tenker, men den jeg lever i”. (Maurice-Merleau-Ponty)

Denne framstillingen hviler på en fenomenologisk eksistensiell grunntanke, der kropp og bevissthet utgjør samtidige og likeverdige erkjennelsesbetingelser. Som teorigrunnlag og primær innfallsvinkel for min argumentasjon omkring en ”åpen og *multisanselig* tilnærming til urbane diskurser”, har jeg valgt Maurice Merleau-Pontys eksistensialistiske tenkning omkring kropp og sansning.

Generelt representerer den fenomenologiske retning innen filosofien en kritikk av den vestlige vitenskapelige dualismetenkning, hvor subjekt og objekt splittes opp. Modernitetens intellektualiserte og ”cartianske” betrakningsmåte utpeker tanken og refleksjonen til primære ontologiske betingelser. Fenomenologien som filosofisk prosjekt og diskurs vender seg istedet mot den subjektive hverdagspraksis på mikroplan, der menneskers omgang med *fenomenener*, det vil si ”verden av ting” står sentralt. Grunnleggeren av fenomenologien Edmund Husserl, og senere Martin Heidegger understreker begge den uløselige og dialektiske sammenknytning til den materielle verden, som vår måte å eksistere på. Innen fenomenologisk tenkning framlegges en alternativ bevissthetsmodell, som karakteriseres av en rettethet,- en *intensjonalitet*, en åpenhet overfor verden i motsetning til en vitenskapelig, objektiv og des-interessert betrakningsmåte. Sammenfattet representerer fenomenologien en studie og beskrivelse av hvordan den verden vi faktisk opplever vi står i forhold til (livsverden), gjøres bevisst tilgjengelig og perseptueres fra et førstehåndsperspektiv.

Inspirert av Husserl og Heidegger og deres brudd med den cartianske subjekt-objekt-distinksjonen, utvikler og utdyper Maurice Merleau-Ponty denne eksistensfilosofien ved å hevde at vår eksistens i verden først og fremst er av *kroppslig* art. I *Kroppens fenomenologi* (1994), formulerer Merleau-Ponty, som en av få tenkere i Vesten, en tese om at erkjennelse av verden beror på vår kropps forståelse av sine omgivelser eller sin situasjon (Merleau-Ponty 1994: 2). Ved å restituere den kroppslige og sanselige erfaringens betydning i filosofisk og eksistensiell

tenkning, hevder Ponty samtidig at den tradisjonelle filosofien (fra Opplysningstiden) feilaktig har pendlet mellom empiristiske og intellektualiserte erkjennelsesregimer. Ponty underbygger disse regimens utilstrekkelighet gjennom: "In the first case consciousness is too poor, in the second too rich for any phenomenon to appeal compellingly to it. Empiricism cannot see that we need to know what we are looking for, otherwise we would not be looking for it, and intellectualism fails to see that we need to be ignorant of what we are looking for, or equally again we should not be searching" (ref. i nett/Encyclopedia 2007:3) .

Det modernistiske erkjennelsesparadigme er, ifølge Ponty, karakterisert ved en gjennomgående dualismetenkning hvor for eksempel subjekt-objekt, selvet og verden oppfattes i opposisjoner og inngår i et ontologisk hierarki. Ponty mener denne betraktningssmåten kan tolkes som uttrykk for en idealisme. Moderniteten som periode karakteriseres av en vitenskapelig optimisme, hvor en "strukturert" verden var målet. Ifølge Ponty, reduserte dette moderne "ordningsimperativet" kroppen til et objekt og verktøy for det transendentale intellekt. I Merleau-Pontys *Phenomenology of Perception* (1945) problematiseres den tradisjonelle filosofis dikotomiske inndeling av en verden der ute kontra et betraktende subjekt. Pontys hovedanliggende er nettopp kroppens og sansenes betydning i virkelighetsorienteringen, som et *pre-refleksivt* modus forut for den refleksive bevissthet.

"Jeg er min kropp", hevder Ponty, subjekt og objekt er uløselig bundet sammen gjennom kroppsliggjorte erfaringer i våre liv (ref. i nett/Encyclopedia 2007:4). Og som Nick Crossly sier: "there is no meaning which is not embodied, nor any matter that is not meaningful" (ref. i ibid 2007:4). Pontys "kroppslige eksistensialisme" innebærer imidlertid ikke en ignorering av det mentale aspekt, men en påpeking av at bevissthet er en del av vår situerte og fysiske tilstand. Det er gjennom *kroppen* og som perseptuerende subjekt i en situasjon vi, ifølge Ponty, får tilgang til verden. En "cartiansk" betrakterposisjon distanserer oss imidlertid fra omgivelsene. For Ponty representerer det tradisjonelle persepsjonsregime uttrykt gjennom en passiv iakttagelse, et falskt og forenklet ståsted. Vår måte å eksistere på er ikke enten som objekt/ting eller bevissthet, men inkluderer mer komplekse og sammensatte prosesser. Persepsjon eller sansning kjennetegnes, ifølge Ponty, ikke av en passiv og nøytral aktivitet, men innebærer istedet en subjektiv kreativitet i tolkingen av verden og ting. Den *dialektiske* forbindelsen mellom subjekt

og objekt, som uadskillelige betingelser i erkjennelse av verden, kommer til uttrykk i Pontys':
"Inside and outside are inseparable. The world is wholly inside and I am wholly outside myself"
(ref. i ibid 2007: 5).

Merleau-Pontys eksistensielle (og tvedydige) fenomenologi kan tolkes innenfor det postmoderne, hvor livsverden forstås som ubestemt, foranderlig og mangetydig. I postmoderne tenkning reduseres betydningen av klare skillelinjer og motsetninger. Ifølge Ponty, er den "cartianske" bevisstheten ikke i stand til å fullstendig gripe våre liv, det er alltid en del som forblir uhåndgripelig for oss. Gjennomlevde liv og handlinger kan i seg selv være meningsfulle hevder Ponty, selv om vi ikke alltid er klar over eller "transparente" for oss selv (ref. i ibid 2007:11).

Merleau-Pontys eksistensialisme representerer i sum et oppgjør med hva Michel Foucault beskriver som en "empirico-transcendental doublet of modern thought" (ref. ibid 2007: 4). Ved å gi *kroppen* og *sansene* en ontologisk status, bringer Ponty oss nærmere fenomenene og den materielle verden. Ponty forfekter imidlertid ikke et nytt "regime", men inntar en *dialektisk* posisjon hvor indre og ytre, kropp og verden inngår i et samtidig og større hele. Vi er imidlertid, ifølge Ponty, overlatt til å leve med en viss fremmedhet eller tvetydighet overfor oss selv. Dette ligger i eksistensens temporære foranderlighet: "I know myself only insofar as I am inherent in time and in the world, that is, I know myself only in my ambiguity" (ref. i ibid 2007:11).

Dag Østerberg synes å spore i Merleau-Pontys tekster, en viss oppfordring om å legge mer vekt på den umiddelbare og sanselige tilstedeværelsen. I stedet for å objekt-gjøre verden, viser Merleau-Ponty til et dialektisk samspill mellom samfunn og materie, hvor kropp og sansning utgjør sentrale premisser. Merleau-Pontys' re-orientering innenfor vestlig filosofi tilfører, etter min mening, urbane diskurser nye og viktige perspektiv. De materielle omgivelser og offentlige rom, reflekterer i dette perspektivet eksistensielle betingelser, sammen med en sansende kropp. Slik vil et ensidig fokus på funksjon og representasjon i urbane diskurser, måtte vike for mer menneskelige og sanselige dimensjoner.

Et historisk og vestlig visuelt hegemoni.

Innenfor en vestlig vitenskaps-historisk kontekst er det av de fem menneskelige sanser syn, hørsel, lukt, smak og berøring, synssansen som er blitt tillagt størst verdi. Allerede grekerne sidestilte det å tenke med det å se. Både Platon og Aristoteles rangerte synet som den ”nobleste” og mest eksakte av sansene (Pallasmaa 2005). I filosofisk tenkning generelt benyttes visuelle metaforer for å beskrive sannhet og intellektuell erkjennelse. Renessansen opererte med et hierarkisk sansesystem, relatert til en kosmisk kropp/organisme, med synssansen øverst og berøring nederst. I samme periode utvikles det matematiske sentralperspektiv, hvor øyet og blikket utgjør selve kjernen i en persepsjons-sammenheng, og i konstruksjon av selvet overhodet (ibid).

Utviklingen av et teknologisk samfunn har vært en ytterligere pådriver for en separering av sansene, hvor syn og hørsel utgjør de mest sosialt foretrukne. De resterende sanser som - lukt, smak og berøring har i stor grad blitt henvist til den private sfære, og tillegges bare sporadisk betydning i vår virkelighetsorientering (ibid).

Konsekvensene av dette visuelle erkjennelsesregime har opptatt mange av samtidens tenkere, og i David M. Levins *Modernity and the Hegemony of Vision* (1993) uttrykkes dette slik:

“.. beginning with the ancient Greeks, Western culture has been dominated by an ocularcentric paradigm, a vision-generated, vision-centred interpretation of knowledge, truth, and reality (ref. i Pallasmaa 2005:16).

Kritikken av denne visuelle dominans i vestlig erkjennelsesteori er imidlertid ikke et nytt fenomen. Selv om Decartes objektiverende filosofi nettopp legitimeres innenfor et visuelt erkjennelsesparadigme, framhever han samtidig berøring som en sikrere sanse-instans, og mindre utsatt for feiltolkning. Friedrich Nietzsche uttrykker sin mistro til en visuell dominert filosofi som, ”the eye outside of time and history”, og beskylder filosofien for å ha et fiendtlig forhold til sansene og kroppen (ref. i bid 2005: 19).

I vesten er det spesielt innenfor fransk filosofi på nittenhundretallet at det framkommer sterk kritikk av det ”visuelle erkjennelsesregime”. Martin Jay forsøker å tegne et overblikksbilde av dette i boken *Downcast eyes-The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought* (1994). Her vises blant annet til mulige og ulike forklaringer til denne visuelt-sentrerte kulturen,

som teknologiske nyvinninger som trykkerikunsten, kunstig belysning, fotografi, visuell poesi og en ny oppfattelse av tid. Samtidig inneholder boken analyser av flere franske samtidsfilosofers som stiller seg kritiske til dette visuelle paradigme.

Jean-Paul Sartre var for eksempel direkte og nesten fiendtlig innstilt til synet og blikkets dominans i samtiden, spesielt det objektiverende og stigmatiserende *blikket* av "den andre" (ref. i bid 2005: 20). Ifølge Sartre, endret dette visuelle regime vår oppfattelse av tid og rom og dermed historiske prosesser, slik at romaspektet og representasjon ble dominerende. Sartres samtidige intellektuelle Maurice Merleau-Ponty, har som kjent viet store deler av sitt forskningsarbeid til nettopp en nådeløs kritikk av "the Cartesian perspectivalist scopic regime" og "it's privileging of an ahistorical, disinterested, disembodied subject entirely outside of the world" (ref. i bid). Som nevnt hevder Ponty at erkjennelse oppstår gjennom en sanselig-og kroppslig interaksjon mellom selvet og verden, med vekt på *totaliteten* i situasjonen og opplevelsen.

Tenkere som Martin Heidegger, Michel Foucault og Jacques Derrida understreker ut fra ulike posisjoner at modernitetens tenkning har bidratt til å opprettholde og forsterke et visuelt erkjennelsesregime (ibid 2005:21). Det er hovedsaklig gjennom den teknologiske utvikling og masseproduksjon av ulike visuelle representasjoner, som Italo Calvino benevner: "an unending rainfall of images" (ref. i bid), at det visuelle gjennomstyrer dagens virkelighetsorientering.

Ifølge Juhani Pallasmaa, materialiseres dette visuelle regime i modernitetens tenkning om arkitektur, gjennom et "narcissistic and nihilistic eye" (ref. i ibid 2005:22). Med dette mener han at arkitektur fungerer som en narssistisk forlengelse av selvet, og som en intellektuell- og kunstnerisk øvelse, frakoblet enhver mening og sosial sammenheng. For Pallasmaa, vil god arkitektur stimulere til en følelse av samhörighet og kontinuitet med omgivelsene, mens en nihilistisk arkitektur virker fremmedgjørende ut fra et kroppslig og mentalt perspektiv. Det kollektive og humane aspekt er fraværende i en narssistisk og nihilistisk arkitektur og vi er, ifølge Pallasmaa, henvist til en "hedonistisk og meningsløs visuell reise" (ref. i ibid 2005:22). Synssansen med dens distanserende og objektiverende egenskaper muliggjør en slik nihilistisk holdning. Den taktile sansen derimot knyttes opp mot nærhet, intimitet og sannferdighet, og vil derfor umiddelbart assosieres med noe meningsfylt (ibid).

Samtidig som samtidens visuelle regime avdekkes og problematiseres er det, ifølge Pallasmaa, viktig å drøfte kroppens øvrige sanser. Deres innbyrdes samspill og persepsjon av omgivelsene,

er sentrale element i forståelsen og utformingen av arkitektur. For Pallasmaa er arkitektur nært forbundet med eksistensielle spørsmål i tid og rom, og uttrykker en kontinuitet mellom oss og verden. "Livskraftig" arkitektur appellerer til og aktiviserer, ifølge Pallasmaa, *alle sansene samtidig*, og forbinder oss mentalt og kroppslig med verden. For Pallasmaa kommer mangelen på denne multisanselige dimensjonen til uttrykk i samtidens byer og arkitektur, og etterlater oss fremmedgjorte og i sansemessig ubalanse. Det er påfallende at det er de mest avanserte teknologiske konstruksjoner og bygninger som sykehus og flyplasser, at denne fremmedfølelsen aktiveres. Ifølge Pallasmaa, har modernitetens ensidige vekt på intellektuelle og visuelle egenskaper, etterlatt kroppen og de øvrige sansene i en "hjemløs" tilstand.

Fra "ordning" til "åpning".

Som implisert i teksten over, er det i kjølvannet av fenomenologien - og Merleau-Pontys sanselige eksistensialisme framkommet bred kritikk mot vestens intellektualiserte- og visuelle ontologi. Etter min oppfatning, kan kritikken inngå i en større postmoderne diskurs hvor de "små fortellinger" og *mikrokosmos* understrekes, kontra modernitetens meta-narrativer og store romlige strukturer. Dette kan forstås som en bevegelse innenfor kritisk og eksistensiell teori fra et abstrakt makronivå til et mer sanselig mikronivå. Merleau-Ponty manifesterer dette gjennom: "Our own body is in the world as the heart is in the organism: it keeps the visible spectacle constantly alive, it breathes life into it and sustains it inwardly, and with it forms a system" (ref. i Pallasmaa 2005:40).

Jeg mener kritikken i sin helhet kan tolkes innenfor en mer holistisk og eksistensiell diskusjon, hvor tvetydighet og det imaginære vies større plass. Fra modernitetens "ordningsbehov" definert av Deleuze og Guattari som: "keeping at a distance the forces of chaos knocking at the door", ser jeg imidlertid i den postmoderne diskursen en større vilje til å "åpne" for kaoset, og gi det mening (ref. i Soja 2000:362). Samtidig vil jeg trekke en parallell mellom en kroppslig og sanselig epistemologi og Sojas (1996) *Thirdspace*- perspektiv, hvor begge karakteriseres av en åpen, dynamisk og fenomenologisk forståelse av livsverden.

Kap 3. Modernitetskritikk og urbanitet som forskningsfelt.

”The metropolis has invariably functioned as the privileged figure of modernity... It represents the highest form assumed by both economic and aesthetic forces. The metropolis becomes both a model of economic and social development, and a metaphor of modernity, a metaphysical reality....” (ref. i Soja 2000: 71).

Gjennom Georg Simmels *The Metropolis and Mental Life* (1903) introduseres studiet av urbanitet som akademisk forskningsfelt, gjennom en kritisk analyse av modernitetsparadigmet. I sine studier av relativt hverdagslige urbane fenomen, regnes Simmel som en viktig bidragsyter til forståelsen av moderniteten som fenomen, artikulert gjennom storbyens livspraksiser (Simmel i Leach 1997). Simmels utgangspunkt er modernitetens storbyliv, spesielt Berlin, hvor pengeøkonomien konstituerer visse sosiale omgangsformer og samfunnsmessige prosesser. Ifølge Simmel, fremmer pengeøkonomien individualisme og en kalkulerende *attityde*, hvor de mellommenneskelige forhold får karakter av upersonlige ”transaksjoner” (Pløger 2001). Et annet trekk som, ifølge Simmel, karakteriserer modernitetens urbanitetserfaringer er opplevelsen av flyktighet og foranderlighet, et slags ”baudelarisk” og (postmoderne) ”simulacrum”. I storbyen utsettes individet for en intensivering av stimuli, som igangsetter forsvarsmekanismer og utvikling av en blasert og intellektualisert *attityde*. Det moderne storbymennesket reflekterer på denne måten pengeøkonomiens kjølige kalkyle, og i en større sammenheng den moderne vitenskaps objektivisering av verden (Simmel i Leach 1997).

Gjennom modernitetens og storbyens nye pengeøkonomi viser Simmel her til en transformasjon fra en kvalitativ forståelse av livsverden- til en kvantitativ (Simmel i Miles et. al. 2000). Samtidig med den blaserte og distanserte *attityde*, utvikler storbymennesket et behov for å bli sett, og å uttrykke seg estetisk, kunstnerisk- og sosialt. Dette ses i sammenheng med det moderne samfunns fokus på det nye- og omskiftelige, individualisme og hedonisme, innenfor rammene av en vareøkonomi (Pløger 2001). Simmels blaserte og iscenesettende storbymenneske har klare paralleller til Walter Benjamins mer kritiske og estetiske *flanør*, hvor begge representerer både et produkt og en kritikk av modernitetens urbane betingelser (Simmel i Leach 1997).

Simmels storbyanalyser er viktige for forståelsen av urbanitet gjennom å påpeke *dialektikken* mellom sosioromlige forhold, og utviklingen av spesifikke urbane livsformer. Moderniteten uttrykkes, ifølge Simmel, spesielt gjennom det urbane, som en "særlig form for levd erfaring" (Pløger 2001:85). Selv om Simmels sivilisasjonskritikk kan leses som et varsko til kapitalismens ideoende kvantifiserbare krefter, oppfatter jeg den først og fremst som en analyse av *urbanitetens* vesen og livspraksiser. Etter min mening, er Simmels teorier om det moderne mennesket i storbyen også en beskrivelse av en ny arena hvor spenningen mellom frihet og avmakt utspilles. Georg Simmels urbane analyser tok så og si "pulsene" på modernitetens storbyliv, mens det gjenstod for Walter Benjamin å utforske urbane roms estetiske- og sanselige kvaliteter.

I likhet med Simmel, er Walter Benjamin opptatt av moderniteten som samfunnsfenomen slik den kommer til uttrykk i storbyen. Benjamins kritiske analyser av "the metropolis" og dens varefetisering innebærer beskrivelser av modernitet som fenomen, samt myten om framskrittet (Leach 1997: 24). Benjamin flytter imidlertid fokus fra mer overordnede sosiomaterialistiske strukturer ned til et mer *sanselig* mikroplan. Som jødisk flykning og skribent i Paris, utvider Benjamin sine reiseskildringer og "denkbilden" til å omfatte en dypere analyse av modernitetens urbane vilkår. Benjamin søkte spesielt å forstå modernitetens vesen gjennom byens menneskevrimmel og "den fremmede", og gjennom arkitektur og rom som var "glemt" eller utelatt i Baron Haussmanns restruktureringsplan.

De Parisiske arkader kan slik forstås som en gjenglemt "lomme" i hovedstadens reorganiseringsprosjekt, der Benjamin finner en posisjon for sin kulturkritikk. Hans ufullendte verk *The Arcades Project* (1920) er en studie av den moderne og anonyme eksistensen i storbyen sett gjennom *flanørens* kritiske og estetiske blikk. Til forskjell fra Simmel er flanøren ikke bare en i mengden, men en som ser og reflekterer på avstand, forøvrig og med en viss blasert attityde (Benjamin i Leach 1997). Benjamins flanør skiller seg videre fra Baudelaires litterære observatør, og utvikler istedet sin kulturkritisk metode gjennom *blikket* og *sansene* (Myhre 2007). Blikket som kilde til kritisk refleksjon og analyse konsentrerte seg nå om sanselige detaljer i byens mikrokosmos, til forskjell fra historismens ordnede meta-narrativer. Det dreide seg om små fragmenterte historier og observasjoner, på linje med litterære postkort eller "tankeimager" (denkbilden), spesielt rettet mot byens glemte eller marginaliserte topografi (Hanssen 2006).

Flanøren blir gjennom Benjamin en politisk aktiv figur som iscenesetter seg selv i de materielle og sosiale forhold som han studerer vekselvirkningen av.

I *The Arcades Project* beskriver Benjamin et sted og en arkitektur som hadde ”unnsloppet” modernismens og Haussmanns rektangulære reorganisering av Paris. Disse ”antikke” arkadene representerte et eksotisk mikrokosmos i hovedstaden, en slags mystisk labyrint, og magisk underverden. Benjamin betegner arkadene som et ”Dialectical Fairyland”, idet de samtidig uttrykker noe reelt og imaginært, samt gammelt og nytt (ref. i Hanssen 2006:3). Denne sidestillingen av magiske objekter fra alle tider og steder, så vel som hverdagslige ting, gjorde at arkadene framstod som et heterotopisk rom eller *thirdspace*. Arkadene representerte på denne måten marginale og ambivalente rom, et unntak fra modernitetens planleggingsregime, men allikevel en del av Paris.

Benjamin søkte et radikalt og åndelig sett friere ståsted for sin kulturkritikk, og fant inspirasjon hos Breton og Surrealismen (Myhre 2007). I rollen som flanør kombinerte Benjamin surrealismens frie flyt av sanseinntrykk mellom drøm og virkelighet, med muligheten til å ”fryse fast” disse til spesifikke urbane erkjennelser eller ”denkbilden”. Slik transformerer flanøren det urbane landskap til et arkiv av minner. Benjamins kulturkritiske metode har her klare paralleller til en postmoderne oppfatning av byrommet og virkeligheten, hvor det er de fragmenterte og flyktige narrativer som understrekes.

Samtidig representerer flaneri som metode og estetisk romliggjøring, ifølge Rob Shields (1991), en form for dekonstruksjon hvor fantasien spiller en avgjørende rolle. Flanøren skaper sitt eget marginale univers, hvor hegemoniske normer og verdier settes til side. På denne måten sikres det en form for individualitet i den kollektive urbane sfære, en subjektiv romliggjøring via blikket. Flanørens sentrale prosjekt er så og si å *se og bli sett*, innenfor et estetisk felleskap hvor adferd kodes og leses i et semiotisk system (Myhre 2007). Gjennom disse møtene, i byens gater og rom, erkjennes den urbane virkelighet i form av en fenomenologisk, sanselig og estetisk livspraksis. Benjamins konstruksjon av flaneri som en estetisk praksis og erfaring, markerer et brudd med den kantianske oppfatningen hvor tingenes form i seg selv er bærer av skjønnhet. Urban praksis og estetisk romliggjøring vil her ikke være så opptatt av ”det skjønnne”, som av de *møtene* som oppstår og *samsillet* mellom refleksjon og sanseopplevelser. Dette skaper, etter min oppfatning, en helt ny erkjennelsesform knyttet til urbane rom og uformelle felleskap, hvor det *estetiske* og *sanselige* utgjør grunnpremisser i erfaringen.

Utgangspunktet for Walter Benjamins urbanitetsanalyser er at moderniteten som epoke kan tolkes som en "kollektiv tilstand av hjemløshet" (ref. i Hanssen 2006:2). Med Benjamins status som tysk flykning i Paris, vil jeg hevde, at hans kritiske og iscenesettende flanør konstituerer et slags "hjemsted" i arkadenes heterogene romlige strukturer, som ivaretar en kontinuitet mellom fortid og nåtid. Benjamins kritiske og sanselige konseptualisering av den moderne urbanitet har, etter min oppfatning, paralleller til en postmoderne og dialektisk forståelse av romlige og eksistensielle vilkår.

Sosial konstruksjon og produksjon av rom i postmoderne tenkning.

I både Georg Simmels og Walter Benjamins urbanitetsteorier legges det, etter min mening, vekt på dialektikken mellom det sosiale og spatiale, det vil si at "all erfaring er romlig situert" (Pløger 2001:87). De særlige urbane sosiale former og attityder som Simmel analyserte, forstås gjennom de spesifikke romlige og sosiale forhold i storbyen, som formmessig tetthet og sosial heterogenitet (Pløger 2001). I Benjamins kritiske og estetiserende flanør i hans *Arcade-project*, utvides dynamikken mellom det romlige og sosiale til å også å innbefatte den temporære dimensjonen, idet "magiske objekter fra fortid og nåtid smeltet sammen" (Myhre 2007: 9). Benjamins beskrivelser av en sanselig og "surrealistisk" *samtidighet* i Paris' arkader, oppfatter jeg som nevnt, som forløpere til en postmoderne og *trialektisk* virkelighetsorientering.

Michel Foucault, introduserer i artikkelen *Of Other Spaces* (1986), en ny tilnærming til rom og spatial tenkning (Soja 1996). Ifølge Foucault, har modernitetens tenkning omkring historie vært knyttet til den temporære og liniære dimensjonen, og blitt assosiert med liv, bevegelse og framskritt. I motsetning har det romlige blitt betraktet som et tablau og en naturskapt geografi for realiseringen av de historiske prosesser. Foucault hevder istedet at *rom* på lik linje med tid er resultat av sosiale prosesser og diskursive praksiser.

Modernitetens tilnærming til konstruksjon av rom er, ifølge Foucault, styrt av en ordnings-og opposisjonslogikk, bygget på en idealisme om det gode samfunn (Gressgård 2007). Foucault opererer i denne sammenheng med begrepene *utopia* og *heterotopia*, som representerer to ulike romlige prosesser og konstruksjoner. *Utopia* er forestilte rom og idealsamfunn skapt gjennom en

”ordningsprosess”, hvor prinsipper som sosial orden, disiplin og fornuft står sentralt (ibid).

Oversatt til romlige praksiser og diskurser om byplanlegging, vil jeg hevde at Baron Haussmans restrukturering av Paris bygget på mye av den samme ideal og overvåkingstanken som finnes i Foucaults begrep om utopia.

I praksis er imidlertid utopia uoppnåelig, det vil alltid være rom og steder som motsetter seg sosial orden og homogeniseringprosesser. Ifølge poststrukturalistisk kritikk, har modernitetens tenkning og vitenskap vært preget av en sekulær allvitenskap, og et ønske om å beherske og kontrollere omgivelsene (ibid).

I motsetning til utopia karakteriseres *heterotopia* av forskjellighet, en romlighet omgitt av usikkerhet og ambivalens. Heterotopia viser til en sammenstilling av ting som kulturelt sett anses for ikke å passe sammen, og bryter dermed med våre tradisjonelle oppfatninger og orden av viten (ibid). De heterotopiske ”in-between spaces” får sin betydning nettopp gjennom sin uklare identitets- og opposisjonsstatus, og resistens mot enhetliggjøring. Slik utfordrer heterotopia de bestående diskurser ved å tillate andre former for orden å oppstå. Walter Benjamins arkader i Paris representerer, etter min oppfatning, heterotopiske og forskjelligartet rom og arkitekturer, i kontrast til den homogene og rektangulære ”layout” som var hovedpremisset i byen forøvrig.

Heterotopiabegrepet er nært beslektet med Sojas *thirdspace*, der begge begreper representerer en marginalitet og en ”ordning” hvor alt kommer sammen. Soja er spesielt inspirert av Henry Lefebvre og hans *Production of Space* (1974), hvor det spatiale revitaliseres som en ontologisk kvalitet på lik linje med det temporære. Lefebvres tenkning omkring rom uttrykker en vending i vestlig filosofi som primært hadde undersøkt relasjonen mellom historisitet og sosialitet (Myhre 2004). Ifølge Lefebvre, er rom både produsert og produktive, og uttrykk for de ideologier og diskurser som til enhver tid råder. Denne form for ”spatial turn” kan tolkes som en mer dynamisk måte å tenke rom på ved å knytte sammen det *spatiale*, *sosiale* og *temporære* aspekt. Både Lefebvre og Soja bygger på en *triadisk* forståelse av historie og livsverden der: ”mennesket alltid-allerede er romlig situert, og at romlige forhold også alltid- allerede er resultatet av en sosial konstruksjon” (Pløger 2001:177).

Ifølge Soja, erkjennes verden primært gjennom sosio-romlig praksis (Soja 1996). Soja opererer videre med tre *integreerte erkjennelsesnivåer* og ontologiske betingelser:

- Romlighet registrert via sansene. Gjennom *sansene* oppstår viten om de fysiske forhold. Den sansbare erfaring er primært av *kroppslig* art.
- Romlighet registrert gjennom begrepsliggjøring og *kognitiv forståelse*. Det vil si erkjennelse av rom skapt på grunnlag av tenkning og diskursiv praksis. Dette innbefatter subjektiv imaginasjon (forming av bygde miljøer), rommets poetikk (språklige metaforer og bilder) og symbolske rom (arkitektur og design).
- Erkjennelse og viten bygget på *levd romlig erfaring*, både i forhold til det virkelige og forestilte rom. Slik forener erkjennelse gjennom levd romlig erfaring det reelle og imaginære aspekt.
Rom konstitueres, ifølge Soja, av de ovenfor nevnte forhold og fungerer som en ontologisk kategori idet det danner en *eksistensiell basis* for sansing, begrepsliggjøring og det levde liv (ibid).

Lefebvre og Sojas *trialektiske* tilnærming til romlighet markerer et brudd med modernitetens dualistiske tenkning, hvor ide og materie blir uttrykt i binære opposisjoner (Myhre 2004). Sojas *thirdspace* representerer imidlertid i likhet med Foucaults *heterotopia*, et sted eller rom der alt kommer sammen og blandes. Denne *thirdspace*-posisjonen gir, ifølge Soja, mulighet for kritisk dekonstruksjon og rekonstruksjon av modernitetens diskurser (ibid). På denne måten åpner dette ”tredje rommet” for noe nytt og overskridende, og en anderledes og alternativ livspraksis. Både postkolonial-kritiker Homi Bhabha og feminist bell hook velger seg *thirdspace* som en *marginal* og strategisk posisjon for sin kulturkritikk (Soja 1996). Slik representerer disse ”inbetween-spaces” en alternativ historisk diskurs, og utfordrer den hegemoniske sentrum-pereferi-relasjonen .

Som nevnt, kan Benjamins arkader sammenlignes med *heterotopia* og *thirdspace*, idet de inneholder ting og egenskaper som kulturelt sett ikke passer sammen. Arkadenes sammensatte og heterotopiske natur stimulerer, etter min oppfatning, til Benjamins *sanselige* og *imaginære* erkjennelser og utgjør samtidig et strategisk og marginalt utgangspunkt for hans kulturkritikk.

Modernitetens innebygde anti-urbane diskurs.

John Pløger hevder, i sin bok *Byens språk* (2001), at vestlige industrialiserte land i stor grad karakteriseres ved en *anti-urban* diskurs. Denne anti-urbanismen framtrer, ifølge Pløger, i ulike varianter. Den politisk-ideologiske anti-urbanismen kritiserer storbyen for å være et økonomisk og politisk hegemoni som ignorerer distriktenes betydning (Pløger 2001:14). En annen variant er den sosialt indignerte anti-urbanismen, hvor storbyen beskyldes for å fostre kyniske karriereorienterte mennesker og overfladiske mellommenneskelige relasjoner. En mer moralistisk kritikk framhever det individualistiske og nytelsesorienterte aspekt ved bylivet. Også en etisk kritikk finnes som hevder at det bymessige kjennetegnes ved manglende medmenneskelighet, solidaritet og bekymring for den "andre". Ifølge Pløger, er det også en mediaskapt anti-urban retorikk, hvor myten om "den farlige by" holdes levende (ibid).

Elisabeth Wilson (1991) hevder at anti-urbanismen som fenomen delvis er et resultat av industrialiseringen. Ved begynnelsen av det forrige århundre framstod anti-urbanismen som et politisk-ideologisk uttrykk for en bekymring overfor det tilsynelatende kaotiske, sosiale press på byene. Det konservative borgerskap oppfattet det voksende byliv som uordentlig, uregjerlig, hedonistisk og tradisjonsnedbrytende. Ifølge Wilson, var det spesielt borgerskapet (patriarkatet) som misbilliget kvinners inntreden i det offentlige rom, og dermed nyvunnede frihet. Denne frihet truet imidlertid samfunnets "grunnpilarer" og kjønnsroller, og ble implisitt et argument for å disiplinere det offentlige rom (Pløger 2001:25).

Pløger hevder at den politisk-ideologiske anti-urbanismen har vært grunnleggende i en planleggingssammenheng, hvor det å "tømme" det urbane rom for sosialt liv har stått sentralt. I kjølvannet av denne planleggingen kom blant annet hagebyer og drabantbyer, og utvikling av bilbaserte sentrumsområder. Ifølge Pløger, er modernismens funksjons- og soneinndeling av sentrum og periferi, først og fremst et angrep på selve bylivets urform, karakterisert ved sosial samhandling, dialog og nytelse (ibid 2001:15). Pløger mener videre at den anti-urbane diskurs legitimeres innenfor en politisk-ideologisk konstruksjon, hvis hensikt er å opprettholde et etisk-moralsk, eller politisk maktmessig hegemoni. I det hele tatt ser det ut, ifølge Pløger, som om vanskene med å håndtere det moderne bylivet, manifesteres i et behov for entydighet, autoritet og sosial orden.

I *The Death and Life of Great American Cities* (1961), diskuterer og problematiserer Jane Jacobs den modernistiske og anti-urbane diskursen. Boka må ses som et angrep på datidens tenkning og praksis innenfor byplanlegging, og et forsøk på å vise til alternative prinsipper og løsninger (Jencks & Kropf 1997). Ifølge Jacobs, har byplanlegging gjennom historien vært preget av uvitenhet og disrespekt overfor byen som vesen (Jacobs 1961). Det spesifikke bymessige representerer, for Jacobs, livet på sitt mest komplekse og intense, og unndrar seg derfor lettvinne løsninger (ibid). Jacobs foreslår en tilnærming til byer som *økosystemer* hvor bygninger, gater og nabolag over tid inngår i et dynamisk samspill, og forandres avhengig av menneskenes interaksjon med dem. Ifølge Jacobs, inngår de ulike elementene i en by som - fortau, parker, nabolag, styringsform og økonomi i en gjensidig forsterkende prosess, i likhet med naturlige økosystemer. Ved hjelp av denne *dynamiske* forståelsesmodellen hevder Jacobs at det er mulig å se hvordan byer fungerer, eventuelt bryter sammen, og hvordan de best kan struktureres.

I motsetning til modernitetens vekt på funksjons- og soneinndeling innenfor byplanlegging, framhever Jacobs nødvendigheten av "mixed-use" og "mixed people" for å skape vitale urbane områder. Ifølge Jacobs, er byers kulturelle og økonomiske utvikling avhengig av denne heterogeniteten og i samsvar med bilde av byer som organiske, spontane og uryddige. Byers potensielle inkluderende og heterogene karakter understrekes gjennom Jacobs: "Cities have the capability of providing something for everybody, only because, and only when, they are created by everybody" (Jacobs 1961: 251).

Samtidig med heterogenitet så Jacobs på *tetthet* og konsentrasjon av mennesker som avgjørende for en bys utvikling og opprettholdelse. Dette var i strid med modernitetens og Chicagoskolens doktriner, hvor de negative utslag i byen ble forklart utfra romlig tetthet og sosial heterogenitet (Pløger 2001:66). Jacobs viste spesielt til diskrepansen mellom tetthet og overbefolkning i en by, og avlivet på denne måten myten omkring de negative utslag av (relativ) høy konsentrasjon av mennesker (Jacobs 1961).

Etter min oppfatning, er det spesielt ulike menneskers tilstedeværelse og møter innenfor spesifikke romlige strukturer (spesielt gatene) som, ifølge Jacobs, skaper potensiale for urban utvikling. Jacobs fokusering på byens *mikrokosmos* og interaksjonen mellom mennesker og

romlige strukturer, kan tolkes som en fenomenologisk og sanselig forståelse av livsverden. Denne tilnærmingen representerer implisitt en kritikk mot et "top-down" planleggingsregime, som ikke har tatt hensyn til den lokale "ekspertise" i byer. Jeg oppfatter Jacobs teoretiske og praktiske tilnærming til byen som et brudd med en anti-urbane diskurs, og en hyllest til bylivets høyt utviklede og stimulerende "kaos".

Som nevnt, kan den antiurbane diskursen ses på som et uttrykk for en angst for å miste kontrollen over det moderne og pulserende byliv. Richard Sennett har gjennom ulike publikasjoner problematisert en anti-urban og utopisk tilnærming til det urbane (Sennett 1970, 1990, 1994). I likhet med Lefebvre, ser Sennett, byplanlegging som en konkret produksjon av sosiale rom hvor de hegemoniske diskurser manifesterer seg i de materielle strukturer. Ifølge Sennett, er det mulig å lese ulike epokers kulturelle verdier og normer inn i byens form og struktur (ibid).

I boka *The Conscience of the Eye. The Design and Social Lives in Cities* (1991), beskriver Sennett hvordan protestantismens etikk ved industrialiseringens begynnelse materialiserte seg i et bestemt planleggingsregime. Byplanløsninger som kvadraturen eller "grid-systemet", symbolisert ved kvadratisk design og rettvinklet orden bunnet, ifølge Sennett, i protestantismens etiske tenkesett. På denne måten skapes det en orden og oversikt i det urbane landskap som er forenlig med rådende religiøse ideologier. Sennett viser her blant annet til St. Augustins *The City of God* (-430), hvor det understrekes at sannheten er å finne i menneskets indre. Det ytre og offentlige rom derimot, assosieres med kulde, ensomhet og falskhet.

Rutenettet og kvadraturen er i sin asketiske og funksjonelle form så og si protestantismens asketiske ansikt utad (Sennett 1991). Gjennom dette planleggsregime disiplineres og nøytraliseres det fremmede og ekspressive i urbane kontekster, og det private og "inderliggjorte" favoriseres. Bruken av rutenettet i moderne planleggingsammenheng er, ifølge Sennett, basert på en fornektning av menneskers og steders egenverdi, som akkumuleres i: "The ideal is that nothing is out of control" (Sennett 1970: 94).

En gjennomgående visjon innenfor byplanlegging er at de materielle strukturer evner å utøve en disiplinerende og regulerende innflytelse på de sosiale prosesser. Premissgiver for Chicagoskolen Louis Wirth, opererte i likhet med Le Corbusier og hans utopiske funksjonalisme, innenfor en spatial og sosial determinisme-tenkning. Maktaspektet er derfor sentralt ved byers utforming og

praktisering av urbanitet. Makt konstituerer både sosialt ekskluderende og inkluderende mekanismer i byrommet.

I denne sammenheng utdyper Pløger Sennetts urbanteorier ved å skissere to hovedformer for urban design; den *repressive* og den *ekspressive*:

Den *repressive* planlegging representert blant annet ved kvadraturen på Manhattan i New York, er motivert av et ønske om disiplinering og homogenisering av det sosiale rommet (Sennett 1991). Her er det ikke tilrettelagt for møter mellom fremmede eller flanørens estetiske og sanselige romliggjøring. Isteden er det et forsøk på optimal kontroll av urban praksis. I det *ekspressive* planleggingsregime, symbolisert ved Haussmanns boulevarder i Paris, finner imidlertid Pløger større "rom" for sosialt mangfold og estetisk felleskap. Samtidig som boulevardene appellerte til nytelse og konsumpsjon, var de og ment til å fremme sosial orden og overvåking. Boulevardenes ekspressivitet og frihet var forøvrig forbeholdt borgerskapet og middelklassen, gjennom deres økonomiske og kulturelle kapital. Edholms artikkel *The View from Below: Paris in the 1880's* (1995), viser hvordan boulevardene og den kultur de representerte var ekskluderende for kvinner og fattige. Kvinners ekspressivitet i urbane rom forveksles med objektivisering og tilgjengelighet. Selv om boulevardene innbød til sosiale møter og iscenesettelse av identitet, var de skapt for en viss klasse og et bestemt kjønn. Slik kan boulevardene forstås som et hegemonisk sentrum i Paris viet til visuell representasjon og sosial overvåking.

I *The Civitas of Seeing* (1989), viser Richard Sennett til en dypere forståelse av og interesse for urbanitet (net/gronlund 2007). Sennett understreker at byen ikke bare er et sted for konsumpsjon og nytelse, men en arena for utvikling av *etikk* og *moral*, og det å være menneske. Ifølge Sennett, er byen et viktig forum for diskusjon, og utveksling av samtaler (ibid). I likhet med Lefebvre, oppfatter Sennett urbanitet som en interaksjon mellom sosiale og spatiale prosesser i tid og rom. I byen utvikles, ifølge Sennett, *civility*- adferdsformer som beskytter folk mot hverandre og samtidig gjør det mulig å nyte hverandres uformelle selskap. I likhet med Jacobs poengterer Sennett betydningen av tetthet og heterogenitet for utvikling av urbanitet. I byens kompleksitet og møter mellom fremmede ligger det, ifølge Sennett, mulighet for en utvidet forståelse av en selv og andre. På den urbane arena framviser det et spekter av fremmedhet og ulikhet, i livstil,

klasse og etnisitet. Sennett hevder det er *tettheten* og *mangfoldet* av mennesker som utgjør det spesifikt urbane og danner basis og potensiale for menneskelig vekst.

For Sennett er urbanitet først og fremst knyttet til en *sanselig* og *kroppslig* erfaring, gjennom å se, og være fysisk nær den andre (ibid). Urbane kontekster er, ifølge Sennett, steder for *sanselighet* og *ekspressivitet* hvor de kroppslige bevegelser finner mange og ulike uttrykk. Sennett påpeker at det er på steder preget av forskjellighet, at mennesker blir oppmerksomme på hverandre. I møtet med fremmede oppstår det, ifølge Sennett, en følelse av invasjon og tap av identitet og en erkjennelse av menneskelig ufullkommenhet. Sennetts oppfatning er, at dette fysiske og psykiske ubehaget gir opphav til identifikasjon med den fremmede og den andre, og til en viss emosjonell kontakt. På denne måten skaper de urbane kontekster *forbindelser* mellom ulike mennesker, selv om de er "fremmede" overfor hverandre. Gjennom disse konfrontasjonene av annerledeshet, håper Sennett at det avfødes en viss toleranse og respekt for den andre. Sennett er imidlertid klar over at ulikhet og mangfold i dagens urbane kontekster ofte fører til likegyldighet. Årsaken til dette fenomenet ligger blant annet, ifølge Sennett, i modernitetens kulturelle og historiske diskurser, hvor spesielt en *anti-urban* tenkning har vært rådende.

Jeg oppfatter både Sennett og Jacobs som advokater for byen som levekårsarena, hvor utvikling av *sivilitet* og *humanitet* utgjør viktige aspekt. Jeg registrerer at begge ser tetthetsgrad og ulikhet i byen som viktige betingelser for utvikling av urbanitet overhodet. Sennetts betoning av det sanselige og kroppslige nærværet av "den andre" i urbane kontekster, har paralleller til Merleau-Pontys kroppsliggjøring av livsverden. Analysene er, etter min oppfatning, preget av et "bottom up" perspektiv, hvor menneskers produksjon av hverdagspraksis får ny betydning. Walter Benjamins kulturkritikk og estetiske romliggjøring av arkadene i Paris, representerer imidlertid en av de første beskrivelsene av byens sanselige mikrokosmos. Denne vendingen i perspektiv kan, som nevnt, tolkes som en reaksjon på den anti-urbane diskursens kontrollerende imperativ. Kritikken av en anti-urbane holdning representerer, etter min oppfatning, en erkjennelse av at byens "uorden" er dens *urform*, og ikke dens fiende. Jeg mener Jacobs og Sennetts teorier, i likhet med Simmels og Benjamins, peker utover generell urban modernitetskritikk, mot en dypere diskusjon av eksistensvilkår innenfor urbane rom.

Kap. 4. Skoledannelser innenfor urbanteori og byforskning.

Byers utforming i moderne tid hviler ofte på en spatial determinisme, hvor byens materielle strukturer anses å "regulere" det sosiale liv. Den spatiale organiseringen av byer vil implisitt være nært forbundet med ideer om og utøving av makt. Byer kan forstås som arenaer hvor spenninger og kamp om makt uttrykkes, gjennom kroppslig iscenesettelse og byens morfologi (Myhre 2007). Urban praksis og erfaring vil dermed konstitueres både av disiplinerende og overskridende elementer (innenfor rammen av byens materielle strukturer).

De urbane kontekster representerer og legitimerer rådende ideologier gjennom den spatiale- og estetiske utforming. Jeg oppfatter Baron Haussmans og Le Corbusiers masterplaner for Paris som uttrykk for et "ovenfra og ned"-regime, knyttet til ideer om funksjonalitet og representasjon av urbane rom. Mer totalitære urbane prosjekter og masterplaner er representert ved Mussolinis forming av Roma, og Hitlers ideer for Berlin. Selv om det kontrollerende maktperspektiv historisk har vært rådende innenfor byplanlegging, understreker John Pløger betydningen av de urbane roms tvetydighet og dobbelthet (Pløger 2001). Byens materielle strukturer har ikke bare en disiplinerende funksjon, men innbyr også til følelse av frihet og overskridelse (Pløger 2001: 73). Slik er byen også etter min oppfatning et sted for å skape sitt eget "rom", på lik linje med Benjamins estetiske romliggjøring av de Parisiske arkader.

De ulike måter å forstå og kontrollere byen på har historisk manifestert seg gjennom forskjellige planleggingsregimer. For en nærmere diskusjon av vestlige urbane diskurser, tar jeg utgangspunkt i Edward Sojas analyse av urbane utviklingstadier, med spesielt vekt på dannelsen av industrielle byer innenfor det moderne og postmoderne. Byene Manchester, Chicago og Los-Angeles representerer i så måte en sosial struktur og spatial layout som hevdes å ha vært normgivende for samtidens og framtidens urbanitet. Slik kan de i et historisk perspektiv tolkes som paradigmatisk steder ved at de markerer brudd og nyskaping, innenfor byens spatiale og sosiale organisering.

Bruken av disse byene som idealtyper må imidlertid oppfattes som en forenklet modell, der enkelte trekk blir normdannende for urban kultur i videre forstand. Urbane prototyper vil samtidig til en viss grad være relative, fordi et utvalg av kriterier vektlegges mens andre ikke gis en videreførende status. Det må også understrekes at de tre prototypene er utviklet innenfor en anglo-amerikansk urban tradisjon, noe som begrenser en ukritisk overføring til Norge og

Skandinaviske forhold. Etableringen av norske industristeder som Sauda, Odda og Ålvik med flere, representerer slik et avvik fra de europeiske industribyene. Det vil være svært forenklet å hevde at det er de samme prosessene som gjør seg gjeldende på slike steder. Likevel finnes det overførbare romlige og sosiale strukturer som opptrer i mindre skala, og som kan hjemles innenfor samme kapitalistiske systemer. Jeg oppfatter derfor disse urbane modellene som viktige analyseverktøy og innspill i diskusjoner om det urbane som særskilt levekårsarena.

Skoledannelser innen urban teori og planlegging introduseres og utvikles som nevnt spesielt i forhold til industrielle, kapitalistiske byer som Manchester, Chicago og Los Angeles (Soja 2000). Den tette og symbiotiske koblingen mellom industrialiseringsprosesser og urbanisering er det som primært genererte den såkalte "tredje urbane revolusjon" (Soja 2000: 76). De generelle trekk ved dette urbane stadiet omhandlet i mindre grad spørsmål om byers territoriell vekst, og mer om ekspansjon i populasjon og økt befolkningstetthet i industribyer (ibid 2000:77). Den urbane industrialiseringen defineres videre gjennom et nytt klasseskille mellom proletarer og borgerskap.

Karakteristisk for tidlige industribyer som Manchester var utviklingen av en konsentrisk layout og sonedelt byplan (ibid 2000: 81). Det vil si en tett befolket indre bykjerne, bosatt av arbeidere, løsarbeidere og immigranter. Den nye middelklassen var imidlertid lokalisert i den andre sektor. En øvre middelklasse distanserer seg i pendleravstand fra byen, og danner en form for suburban boform (ibid). Denne etableringen av forsteder inngår, ifølge Fishman (1987), som ledd i en borgerlig og estetisk *utopia*-tenkning, med vekt på en visuell avsondring fra den industrielle by. Den industrielle utviklingen i Manchester blir etterhvert norm for modernitetens industribyer i den vestlige verden (Soja 2000). For å opprettholde industribyens spatiale og sosiale lagdeling krevdes det imidlertid en disiplinær kontroll i form av en ny urban planlegging. Denne type planlegging har også avsatt spor i norske industristeder, men i langt mindre skala.

Manchesterskolen ble den første skoledannelsen for urban teori og planlegging innenfor modernitetens industrialisering (ibid 2000:83). Denne bestod imidlertid av to fraksjoner, henholdsvis liberalistiske reformister og radikal sosialisme. De liberalistiske reformister var forankret i Adam Smith`s teori om det frie marked og hans utforming av økonomisk liberalisme. På den andre siden var de radikale sosialister under innflytelse av Marx og Engels, primært

opptatt av å utbedre arbeidsforhold og øke velferden blant folk. Denne fraksjonen utøvde i tillegg en dypere strukturell kritikk av årsaker til den kapitalistiske industrialiseringen generelt. Det var forøvrig de liberale reformistene som kom til å dominere Manchester-skolen, og dermed urban teori og planlegging i det neste århundret.

Framveksten av store byer er generelt et karakteristika for moderne samfunn (Burgess i Miles et. al. 1996). Den industrielle utviklingen med påfølgende endringer i de materielle og sosiale strukturer, manifesterte seg spesielt i de store byene. Selv om transformasjonen fra rural til urban sivilisasjon startet senere i U.S.A enn i Europa, preges urbaniseringsprosessene her av en mer gjennomført "logikk" i den strukturelle utformingen. Her uttrykkes det moderne liv gjennom det spesifikke urbane og amerikanske, slik som skyskrapere, undergrunnen og handlesentre (Miles et. al. 1996).

Som prototype på modernitetens industrielle urbanitet, overtar Chicago den rollen som Manchester hadde i første halvdel av 1800-tallet (Soja 2000: 85). Ekspansjonen av Chicago i siste del av århundret skyldes primært tilgangen til transportmuligheter, gjennom byggingen av kanalen mellom Great Lakes og elvesystemet Ohio-Mississippi i 1848, og jernbanen mot øst som ga byen sjøkontakt i 1852. Chicago vokste enda hurtigere enn Manchester, og nådde en million innbyggere før århundreskifte. Forøvrig var Chicagos topografi flatere og dekket med et regulert rutenett av gater og boliger. Dette rutenettsystemet ga anledning til en klarere "lesning" av den spatiale organisering, og ble normdannende for den nye industrielle urbane orden. Chicago framstod videre som en mer komplisert strukturert by enn Manchester, og etter 1920-30-tallet skjer det en selektiv desentralisering av industri og arbeidskraft ut i mindre satellitter. Disse prosessene fører til en ny suburbanisering, der den lavere middelklassen og arbeiderklassen overlapper hverandre (Soja 2000:87). Det rigide sosiale system i Manchester, blir på denne måten brutt opp i Chicago.

Den spatiale layout i nittenhundretallets Chicago anses forøvrig som et gunstig empirisk utgangspunkt for sosiologer og planleggere ved byens universitet. Utviklingen av Chicago-skolen som urban forskningsinstans ble, ved siden av liberal reformisme og amerikansk pragmatisme, innfluert av europeisk positivisme og Georg Simmels storbyanalyser. Chicago og universitetet utgjorde på den tida hovedsete for amerikansk moderne urbanteori- og planlegging. Den

pragmatiske idealismen som preget Chicagoskolen i forståelsen av byen og dens innebyggede problem, stimulerte også til utviklingen av sosiale velferdsordninger og tjenester.

Chicago-skolens posisjon som normgivende innen urbane studier ble ytterligere styrket på verdensutstillingen i Colombia i 1893. Deres "White City"-modell symboliserte tidens utopiske forestillinger om den industrielle kapitalistiske moderniseringen, og byplanleggeren som en idealistisk og "heroisk" figur i det moderne Amerika (Soja 2000: 85). Chicago-skolens optimistiske og pragmatiske syn på byplanlegging og design, ble normgivende for utforming av industribyer i U.S.A., men også til en viss grad i Europa.

Byers tiltagende kompleksitet og derav økende problem, var i hovedsak utgangspunktet for utviklingen av både Manchester-skolen og Chicago-skolen. Den økonomiske og kritiske klasse-analytiske tilnærmingen i England, blir imidlertid i U.S.A. byttet ut med en mer abstrakt og nøytral forståelse av byens spatialitet (Soja 2000). Chicago-skolen utviklet etterhvert en urban "økologisme". Denne tilnærmingen hadde forankring i evolusjonistisk teori generelt, og darwinistisk teori spesielt. Støttet av systemteori og funksjonalisme forstås byen som en metamorfose, hvor det primære mål er å holde systemene i balanse.

Byen som organisk metafor og "urbanism as a way of life", ble i særlig grad introdusert av Chicago-skolens leder Louis With (Soja 2000: 86). Denne såkalte urbane økologisme, som fremdeles er toneangivende innenfor urban design, vektla det *positivt gitte* i empiriske studier av "human behavior in the urban environment" (ibid). Denne tilnærmingen faller dermed innenfor rammene av det Soja kaller *Firstspace*-epistemologi. Det var med andre ord målbare enheter og adferd, forstått gjennom en urban økologisme, som ble gjenstand for Chicago-skolens analyser og planlegging. Kartlegging av romlige forhold som byens størrelse, tetthet og sosial heterogenitet kunne, ifølge With, betraktes som uavhengige variabler som kunne årsaksforklare urbane sosiale fenomen (Pløger 2001: 66). Som nevnt tidligere kan With's studier tolkes i retning av spatial determinisme, hvor de materielle strukturer bidrar til utvikling av spesifikke sosiale forhold. De dypere strukturelle prosesser representert ved det dynamiske samspillet mellom industrialisering og urbanisering, var ikke et prioritert tema i diskusjonen av byutvikling i U.S.A.

Chicago-skolens utarbeiding av den sosiale og spatiale morfologi i byen er i dag obligatorisk pensum innenfor fagene urban-sosiologi, byhistorie og geografi. En av skolens sentrale medlemmer, Ernest Burgess introduserte den konsentriske sone-modellen som en ideal-type på den industrielle kapitalistiske byens vekst (Burgess i Miles et al. 1996). Ifølge Burgess, representerer byers ekspansjon noen typiske prosesser, best illustrert gjennom en serie konsentriske og suksessive sirkler, utgått fra et "Central Business District" (ibid). Gjennom tallfesting av disse sirklene kan graden av den urbane ekspansjonprosessen bestemmes, og den tilhørende differensieringen mellom sonene.

Mens det i Manchester løp en smal korridor mellom den indre bykjerne og suburbane områder, var det i Chicago etablert en homogen sektor av velstående boligkompleks gjennom de konsentriske sonene (Soja 2000). Boenheter med de laveste inntektstgruppene ble plassert utenfor sentrum, imidlertid i god avstand til de privilegerte suburbane miljøene. Chicagos urbane landskap framstod på denne måten som mer sosialt- og spatiale komplekst.

Chicago-skolens idealtypiske modeller bidro forøvrig til en temmelig nøyaktig beskrivelse av byers makrospatiale organisering (ibid). Det spatiale og urbane mønsteret kjennetegnet ved en organisering omkring en dominerende kjerne, er imidlertid et karakteristisk ved byer fra oldtidens Ur til samtidens Los Angeles i 2007.

Chicago-skolen hadde lenge en dominerende posisjon innenfor amerikansk urbansosiologi. Til tross for dens svakheter representerte skolen et viktig bidrag gjennom å sette søkelyset på det spesifikke spatiale og urbane, og å utarbeide teoretiske og empiriske analyseredskap innenfor fagfeltet. På 1940-tallet ble imidlertid Chicago-skolens teorier kritisert for sin økologisme og håndtering av byens utforminger som en organisk og "naturlig" prosess, frakoblet sosial og kulturell refleksjon. Chicago-skolen som planleggingsparadigme bidro imidlertid til en større grad av vitenskapelig forståelse av hvordan det spatiale former det sosiale, som også har aktualitet i dag.

Kritikken mot Chicago-skolen ble forøvrig formulert gjennom neo-marxistiske begreper og en tilbakevending til flere av Engels hypoteser (Myhre 2007: 23). Den globale urbane krisen som fant sted på 1960-tallet, med økonomisk og sosialt sammenbrudd, var vanskelig å analysere innenfor rammene av Chicago-skolens "sosioldarwinisme". Etterhvert utviklet det seg en neo-marxistisk skoleretning innenfor urbanteori, anført av sosiologer og geografer i land som

Frankrike, Italia, England og Nord-Amerika. Denne neo-marxistiske tilnærmingen representerte et nytt planleggingsparadigme, hvor det spesifikt urbane forstås i relasjon til et kapitalistisk produksjonssystem. Sammen med postmoderne kultur og samfunnsteori utgjør dette den teoretiske referansen til Los Angeles-skolen, som er en beskrivelse av framtidige globale urbane utviklingstrekk, med spesiell relevans for U.S.A.'s industrielle storbyer.

Sojas bruk av begrepet synekisme og analyseredskap i studiet av urbanitet.

Som representant for Los Angeles-skolen introduserer Edward Soja begrepet *synekisme* for å forklare urbane prosesser. For Soja er det spesifikt urbane eller bymessige, karakterisert ved en spesiell sosioromlig dynamikk som oppstår der folk slår seg sammen (Soja 2000: 12). Soja ser begrepet *synekisme*, som utledet av det greske *synoikimos* som betyr "dwelling together in shared space" (ibid 2000: 12). Aristoteles bruker ordet *oikos* i *Politikken* for å beskrive dannelsen av Aten som *polis*, en prosess der mindre enheter dannes omkring en sentral kjerne (ibid).

Synekisme assosieres, ifølge Soja, spesielt med den gjensidige avhengigheten mellom økonomi og økologi, og de kreative, men samtidig også destruktive synergieffekter som oppstår gjennom meningsrettet kollektiv sameksistens (ibid). Soja benytter begrepet synekisme om en spatial dynamikk av lagdelte nettverk som dannes rundt en dominerende kjerne, en *metropolis*, en "mother city". Både synekisme og metropolis kan forstås som statiske beskrivelser av spatial form, i tillegg til å være spesifikke kontekster for dynamiske prosesser relatert til innovasjon, vekst og endring.

Synekisme er implisitt regional i sitt vesen. Det refererer ikke bare til byen som sentrum, men bykjernen som del av et regionalt samhandlende system som tilsammen utgjør en byregion.

Tradisjonelt oppfattes byen som en separat enhet avgrenset fra det suburbane og rurale, men ifølge Soja, involverer byen langt mer komplekse konfigurasjoner utover den urbane kjerne. Slik stimulerer synekisme til urbane sammenslutninger innenfor et multinodalt, regionalt byrom. De sosiale, spatiale og historiske prosesser operer ikke bare i byen, men i særlig grad fra byen.

Jane Jacobs har som nevnt vært spesielt opptatt av byers tetthetsgrad. I *The City of Economy* (1969), diskuterer Jacobs byers opprinnelse og vekst og de innovative og refleksive mekanismer forbundet med spatial urban tetthet. Jacobs forespeiler her synekismebegrepet gjennom å

argumentere for "the spark of city economic life", som genereres utfra byers spesifikke og konsentriske sosio-spatiale miljø (ref. i Soja 2000: 14).

Synekisme er en dynamisk og komplisert prosess som imidlertid ikke kan studeres ut fra observerbare statistiske variable. Ved å bruke en biologisk metafor er det mulig å se synekisme som en vital del av urbanitetens DNA, en innebygget kode for generering av byers utvikling og vekst. Gjennom analyse av synerkismemekanismer er det, ifølge Soja, mulig å studere urbane prosesser på et dypere og mer innsiktsfullt nivå, enn hva som tradisjonelt har vært gjeldende innenfor urbane studier.

I kapittelet om konstruksjon av rom i postmoderne tenkning, refererer jeg til Lefebvres og Sojas *trialektiske* tilnærming til romlige prosesser. Videre skisserte jeg opp Sojas tre erkjennelsesnivåer, som danner basis for eksistensiell virkelighetsorientering, gjennom å være en sammenveving av det spatiale, sosiale og historiske. De tre romlige perspektiver kan, ifølge Soja, benyttes som analyseredskap i studiet av urbanitet. Jeg tolker Sojas integrerte og samtidig dekonstruerte erkjennelsesnivåer som en anerkjennelse av en dynamisk og fenomenologisk forståelse av omgivelsene. Sansning og kroppsliggjøring av urbane rom utgjør, etter min oppfatning, en viktig bestanddel av disse sammenstilte prosesseene.

Produksjon av urbane rom, uttrykt gjennom en kombinasjon av spatial form og sosiale og historiske prosesser er, ifølge Soja, mulig å studere gjennom tre forskjellige, men innbyrdes relaterte betraktningmåter:

Firstspace- perspektiv vektlegger det reelle og materielle rom, det som fysisk og empirisk kan bevises, det vil si former og prosesser som lar seg måle og kartlegge (Soja 2000:10). Byrom analyseres som materiell og spatial praksis, som sammen produserer og reproducerer konkrete former og spesifikke urbane mønstre. Urbanitet blir her et spørsmål om relasjoner mellom objekter og fysiske former, forflytting av mennesker og dannelse av nettverk og møteplasser (Pløger 2001). Denne materialistiske og empiriske tilnærmingen (i form av en spatial determinisme), har klart vært det dominerende perspektiv i studie og forståelse av urbanitet (Soja 2000: 11). Dette perspektiv dannet også en epistemologisk plattform for Chicago-skolen.

I et *Secondspace* -perspektiv blir byen tenkt gjennom mentale og ideologiske ”kart”. Det vil ikke si en fornektning av det fysiske *Firstspace*, men at det materielle skapes gjennom ideer og mentale konstruksjoner. Materie konseptualiseres via symbolske representasjoner, som dermed legger grunnlag for urban erfaring og praksis. Modernitetens vekt på det utopiske rom, kan hjemles innenfor et *Secondspace* perspektiv.

Mens *Firstspace* epistemologi vil fokusere på ”ting i rommet”, vil *Secondspace* vektlegge tanker og teorier om rommet. *Firstspace* kan vitenskapsteoretisk forankres i positivisme, mens *Secondspace* perspektiv har basis i kognitiv tenkning. Det vil si at *Firstspace* er empirisk basert, mens *Secondspace* i større grad er deduktivt orientert (Myhre 2007).

Begge tilnærminger representerer, etter min mening, en ”avkroppsliggjøring” av de urbane kontekster, hvor et instrumentelt og intellektuelt aspekt vektlegges. Det betyr at byen betraktes og forstås gjennom et ”top-down”-perspektiv, hvor det spesifikke urbane representert ved det uformelle felleskap, ikke tillegges vesentlig verdi.

Ulike kombinasjoner av disse forståelsesmodeller har preget urban teori og planlegging med spesielt vekt på det spatialet observerbare og målbare, selv der hvor teorien innbefattet utopiske forestillinger. Disse perspektivene representerer, ifølge Soja, begrensninger når det gjelder måter å forstå de urbane og spatiale forhold på. Spatialitetens vitale betydning som en aktiv arena for sosiale og historiske prosesser, blir underkommunisert ved de to perspektivene. De to tilnærmingene til urbanitet kan videre forstås innenfor et modernistisk og framtidsrettet ”ordningsprosjekt”, hvor tanken om sosial disiplinering og kontroll stod sterkt.

Gjennom *Thirdspace* introduserer imidlertid Soja et tredje alternativ i forståelsen av de sosio-romlige prosesser. *Thirdspace* perspektiv vektlegger begge de to nevnte nivåer, og fokuserer på hvordan *levd* urban praksis både inkluderer reelle og imaginære aspekter ved byen. Urban praksis kan, ifølge Soja, sammenlignes med ”livshistorier”, som det er umulig å få den hele og fulle oversikt over. Soja mener forøvrig at den urbane kompleksiteten best kan studeres gjennom et *Thirdspace*-perspektiv, hvor den spatiale, sosiale og historiske dimensjonen ses i et dynamisk samspill. Sojas *Thirdspace* er, som nevnt, beslektet med Foucaults begrep *heterotopia* som kan defineres som steder der forskjeller møtes og det ambivalente sidestilles i dannelsen av noe nytt.

Det heterotopiske rom eller *Thirdspace* utfordrer på denne måten tradisjonelle urbane diskurser, og de historier som har skapt dem.

Walter Benjamins kulturkritiske studie av de heterogene arkadene i Paris kan ses som noe nytt og overskridende, som dermed utfordrer etablert viten om det urbane. Selv om Walter Benjamin kan plasseres innenfor det moderne, foregriper hans arkadestudier begreper om *thirdspace* og *heterotopia*. Benjamins introduksjon av sanselige ”tankebilder” som fragmentariske urbane ”images” utfordrer modernitetens fortellingsorden og metanarrativer. Jeg tolker Benjamins subjektive og sanselige romliggjøring av arkadene i Paris i retning av et ”marginalt” og postmoderne kulturkritisk ståsted.

Sett fra Sojas tre perspektiviver var Engels byteoretiske prosjekt og Manchester-skolens marxistiske retning forankret i et Secondspace perspektiv, mens Chicago-skolens ”sosial darwinisme” utgikk fra et Firstspace perspektiv.

Sojas *Thirdspace*-perspektiv kan tolkes som et mer nyansert og finstemt alternativ i forståelsen av urbant liv, som inkluderer begge posisjoner. *Thirdspace* bringer på denne måten ide og materie sammen, og åpner for en fenomenologisk og sanselig tolkning av rom. Den urbane praksis kan slik forstås gjennom et dynamisk samspill mellom det mentale, kroppslige og de fysiske strukturer. Byen kan dermed ikke ensidig forstås gjennom abstrakte teorier eller konkrete empiriske mål, men som komplekse prosesser av levd urban praksis, hvor både øyeblikket og orienteringspunkt til historiske strukturer vektlegges.

Los-Angeles-modellens postmoderne scenario.

Ideene til Los Angeles-modellen formuleres i 1986 i tidsskriftet *Environment and Planning D: Society and Space*, av redaktørene Edward Soja og Allen J. Scott (Wessel i Ugelvik Larsen 2003). I tidsskriftets innledning framsettes teorien om at Los Angeles er ”selve hovedstaden i det utløpende 20-ende århundre og verdens største teknopol” (ref. i ibid 2003: 95). Ifølge Soja og Scott, er denne rollen særlig knyttet til byens re- industrielle framgang og solide tilgang på humankapital, representert ved service- og kulturindustri, samt hightech-institusjoner som Silicon Valley.

Basert på essensielle trekk ved Los Angeles morfologi, utgjør denne byformen mønster for postmoderne urbanisering og urbanisme. Det betyr at LA's indre differensiering, byliv og vekstmønster blir normdannende for framtidens storbyer (ibid 2003: 95). Slik overtar Los Angeles Chicagos rolle som idealtipe for urbanisme og byutvikling innenfor det postmoderne. Los Angeles-skolens medlem Mike Davies, illustrerer LA's posisjon gjennom påstanden: "Excavation of the future in Los Angeles", som undertittel til hans *City of Quartz* (1990) (ref. i ibid 2003: 94). Mens Soja proklamerer Los Angeles for å være en "protopos, a paradigmatic place" (ibid). Ifølge Michael J. Dear, en annen av forgrunnsfigurene i LA-skolen, "utvikler byer seg ikke lenger som konsentrerte steder bestående av befolkning og økonomiske aktiviteter, men som fragmenterte parseller og felter innenfor *Citystat*, nydannet ord for byer hvor virkelighet og virtualitet flyter over i hverandre.

Mens Chicago-modellen representerer modernitetens urbane prosesser, identifiseres LA-modellen som en postmoderne urban prosess hvor byens periferi utøver en styrende kraft på sentrum, innenfor en kontekst av global kapitalisme. Sett i forhold til foregående byutviklingsmodeller skiller LA seg ut ved blant annet stor spredning av industri og bosetting, en sterkere blanding av funksjoner og befolkningsgrupper, tendenser til fornyelse av sentrum og fremvekst av nye byer i regionens utkant. I flere etterfølgende arbeider har Soja i tillegg erklært at nok en modell er under utvikling som kjennetegnes av ekstrem oppløsning og uorden (ibid 2003:95).

I korte trekk er Los Angeles-modellens hovedtese at byer som territorielle systemer gradvis går i oppløsning. Mindre strøk og bydeler eksisterer uavhengig av hverandre, som fremmede verdener. En sentral kjerne finnes ikke, og lokale kjernedannelser relaterer seg like godt til det overnasjonale som til det lokale. Denne fragmenteringen kan knyttes til den nye globale økonomien, hvor byen/regionen ikke lenger definerer seg i forhold til en nasjonalstat, men til globale markedsmekanismer og andre byer/regioner. Disse såkalte neo-liberalistiske mekanismene er i økende grad med på å bestemme utvikling og utforming av det urbane. Årsakene til oppløsningen ligger på to plan. Dels dreier det seg om "ytre" forutsetninger knyttet til immigrasjon (større mobilitet) og teknologisk utvikling. Dels handler det om "indre" forutsetninger uttrykt gjennom interessekamp, rasisme og fremmedgjøring, i vid forstand (ibid 2003:101).

Los Angeles-modellen kan formuleres ut fra *seks hovedprinsipper*:

- 1) Byers sentrumstruktur består av flere kjerner eller byer, ofte med en viss avstand fra det tradisjonelle sentrum. Disse perifere stedene er ikke avhengig av utviklingen i sentrum. Ifølge Dear og Flusty, er det tvertimot "byens periferi som styrer utviklingen i sentrum" (ref. i *ibid* 2003: 97).
- 2) Intens og konsekvensfylt fragmentering og segregering. Det vil si at territorier isoleres mer og mer, dels ved at ressurssterke deler av befolkningen avskjæres fra omverdenen, dels ved at marginale grupper innkapsles i gettoer. Segregering materialiseres gjennom et bredt spekter av virkemidler, fra murer til overvåkingskameraer, skilting og bygningselementer som inviterer eller ekskluderer. Slik får byen en "lukket" karakter.
- 3) Byer organisert etter Chicago- modellen utviser mer porøse grenser der det var mer uproblematisk å bevege seg på fremmed territorium. Samtidig fantes det felles arenaer der ulike grupper utvekslet kunnskap, tjenester og varer. Slik ble fremmede akseptert som fremmede, mens den lukkede byen (Los Angeles) omgjør fremmede til fiender.
- 4) En sentral del av fragmenteringen knyttes til globale forbindelser og impulser. Chicago-modellen forutsatte innvandring og åpnet for strømmer av immigranter til byens sentrale områder. Dette gav vilkår for kosmopolitiske miljøer, filtrering i boligmassen, der territorier kontinuerlig overtas av nye grupper. Slike globale prosesser er også virksomme i Los Angeles, men framstår som mye mer komplekse ved at menneske- og kapitalstrømmer følger et uransakelig mønster.
- 5) Industrien i LA representerer derimot et logisk og synlig aspekt. LA-skolen vektlegger re-industrialisering som en viktig del av byens økonomiske og sosiale transformasjon. LA består av et rikt industrilandskap, organisert i større og mindre klynger. Ifølge Scott (2002), undervurderte Chicago-skolen industriens innflytelse på arealstrukturen.
- 6) Det sjette hovedprinsippet i LA-modellen innbefatter begrepet "simulacrum", oversatt til forførisk avspeiling, der virkeligheten er uløselig sammenføyd med sine kopier, etterligninger og substitutter. Begrepet er hentet fra Baudriallard (1983), og beskriver en tilstand der "kartet går foran terrenget" (ref. i *ibid* 2003:100). Det som sanses er ikke et landskap med umiddelbare og genuine kvaliteter. Landskap framstår istedet som forvridde forestillinger om hva som er naturlig, forstått som opprinnelig. Slik får mytografien konkrete uttrykk i form av

”historiske” distrikter, kjøpesentre, forlystelsesområder og territorier som leveres ”ferdig innpakket” (ibid).

Ifølge Terje Wessel, har Los Angeles-skolen frambrakt mange interessante empiriske studier innenfor økonomisk geografi, spesielt framhever han Mike Davis’ *City of Quartz* (ibid 2003:103). Wessel etterlyser imidlertid en grundigere oppfølging av dette arbeidet i form av en dokumentasjon av fragmentering, aktivitetsmønstre, flerkjernestruktur og virtuell påvirkning. En opplagt kritikk mot modellen er, ifølge Wessel, at den mangler tydelige aktører. Utgangspunktet for Dear og Flusty (1998) var å utvikle et såkalt ”bottom up”-perspektiv innenfor en postmoderne urban diskurs, men kritikerne har vanskelighet med å identifisere ”røstene fra Los Angeles’ livsverden” (ref. i ibid 2003 :103).

Mindre ”diffust” og abstrakt er imidlertid som nevnt *City of Quartz*, hvor byutvikling studeres ut fra individuelle aktører, eller grupper av aktører. Her presenteres vi for en personifisert arena, befolket av byens ulike aktører. Eksempelvis viser analyser av selveierbevegelsen hvordan koalisjoner av velbeslåtte villaeiere har bidratt til fragmentering og segrering av byen, gjennom opprettelse av egne kommuner, soneplanlegging, skatteprotester og lobbyvirksomhet (ibid). Ifølge Wessel, underbygger dette og andre eksempler en aktørorientert tilnærming til Los Angeles fragmenterte struktur. Det vil si at egoistiske eierinteresser har dominert byutviklingen på bekostning av et offentligstyrt fellesskap. LA’s urbane landskap påvirkes ellers gjennom egenskaper ved de ulike tilflytterne. Slik kan byens oppløste og ukontrollerbare karakter tolkes som en direkte og indirekte avspeiling av bosetternes mentalitet (ibid).

Som helhetlig konsept og skole har Los Angeles-modellen ifølge Wessel, ikke fått umiddelbar aksept. Hovedpoenget i postmodernistisk teori er jo nettopp dekonstruksjon av metafortellingen. Los Angeles kan imidlertid virke mønsterdannende for bestemte type byer, karakterisert ved høyt utviklet teknologi, oppsplittet arealstruktur, samt flere kjerner. Betraktet på denne måten vil LA-modellen kunne fungere som en (singulær) idealtipe, og vurderes som en konstruksjon med gode og dårlige kvaliteter .

Los Angeles-modellen lykkes på sitt beste, etter min mening, å kartlegge sentrale prinsipper og krefter som styrer utviklingen i framtidens byer. Det er til tider dyster lesning, men bør imidlertid tas til etterretning i diskusjoner om byutvikling og urbane levekår. Foreløpig har modellen lite relevans for norske byer, men igjen er det trekk og ikke hele konsept som er interessant ved slike idealtyper.

Prosesser som fragmentering og segregering har komplekse årsaksforhold, men frykt og en anti-urban holdning virker forsterkende.

Som kjent, er det tidligere blitt framsatt urbane teorier om nødvendigheten av *tetthet* som alternativ til segresjon og soneinndelingsprinsipp.

Allerde i 1961 problematiserer Jane Jacobs, i *The Death and Life of Great American Cities*, den sosiale og strukturelle fragmenteringen i Los Angeles. Ut fra egne erfaringer som beboer i Greenwich Village (New York), utviklet hun en tese om hvordan tett befolkede og funksjonsdelte nabolag skaper liv. Der hvor mange ulike grupper møtes ansikt til ansikt i byens offentlige rom, skapes det trivsel og trygghet. Los Angeles består derimot, ifølge Jacobs, av funksjonsdelte stereotype byrom som skaper segresjon og fremmedfrykt (Jacobs 1961).

I Richard Sennetts *The Uses of Disorder* (1970), argumenteres det ikke bare for mangfold og soneblanding, men også for mobilitet, gnisninger og sosial uorden. Sennett hevder at vår kognitive evne til å mestre motsetninger og stress utvikles best i miljøer preget av kompleksitet og "uryddighet". Ifølge Sennett, vil en oppvekst med variasjoner av impulser over tid, skape en mer nyansert og robust holdning til livets utfordringer (Sennett 1970). Denne hypotesen ble imidlertid avkreftet innenfor den tradisjonelle kognitive psykologi. Nyere psykologisk og nevrologisk forskning synes derimot å bekrefte relevansen av Sennetts argumentasjon. Når vi eksponeres for komplekse situasjoner, øker motivasjonen til å søke informasjon fra flere kilder. Dersom slike situasjoner forekommer hyppig, forsterkes sannsynligheten for å utvikle komplekse kognitive strukturer (Wesel i Ugelvik Larsen 2003).

I Los Angeles legges det, etter min oppfatning, ikke til rette for en slik kognitiv utvikling. Her avgrenses barn og voksnes hverdagsliv i økende grad til kjente, homogene univers. Samtidig øker kompleksiteten i byen som helhet, gjennom innvandring, investeringer og grense-

utvidelser. Jeg oppfatter Sennetts teori som en viktig utdyping og korrigerende til tidligere urbane diskurser. Analysene kan videre bidra til å flytte fokus fra segrerende mekanismer og fremmedfrykt, over til en mer human og vekstskapende urbanisme.

Kap. 5. Mot en tredje vei, en “åpen” og multisanselig tilnærming til urbane diskurser.

I experience myself in the city, and the city exists through my embodied experience. The city and my body supplement and define each other. I dwell in the city and the city dwells in me. (Juhani Pallasmaa 2005).

Ulike urbane diskurser har gjennom tidene forsøkt å analysere og regulere de krefter og prinsipper som styrer utvikling og endring av byer. Den moderne industrielle bys ekspansjon og senere krise, har generert tverrfaglige tilnærminger til det urbane som forskningsfelt.

Gjennomgående er den moderne by blitt studert ut fra rasjonelle modeller eller idealistiske metanarrativer. Selv om postmoderne teori forsøker å bryte med de ”store fortellinger”, ser vi at det også her benyttes idealtyper og generaliseringer (jmf. Los Angeles-modellen). Ifølge postmoderne teori, karakteriseres den urbane utvikling av en territoriell oppløsningstendens, hvor fragmentering og segregering utgjør byens primære organisasjonsprinsipp. Den tradisjonelle by og byform, kjennetegnet ved en konsentrisk kjernestruktur, erstattes i økende grad av globalt orienterte, uavhengige og homogene soner. Ut fra et postmoderne scenario er det vanskelig å opprettholde forestillingen om byen som et omsluttet og felles hele.

For å imøtekomme de utfordringer som byen står overfor i dag er det, etter min oppfatning, nødvendig å utvide og utdype kunnskapen om det urbane. Et primært mål bør være å anerkjenne byens kompleksitet og mangfold, uten å involvere disiplinerings- og segregeringsmekanismer. Byers ekspansjon og ”utflytende” karakter, samt den globale informasjonsteknologiens ”privatiserende” prosesser, har imidlertid i løpet av de siste tiårene generert ulike teorier.

Tidlig på 1980-tallet ble det framsatt urbane teorier med utgangspunkt i at byen var i krise (Robbins 1995). En konservativ fraksjon av denne debatten, representert ved *A vision of Europe: Architecture and Urbanism for the European City* (ibid 1995:45), framholder en renessanse av den tradisjonelle europeiske by, karakterisert ved en harmonisk og organisk vekst. I introduksjonskapittelet, hevder Prinsen av Wales, at: “the city should be a collective work of art, its plan and morphology clear and digestible...”, i motsetning til dagens byer preget av ”soulless, degraded and inhuman wastelands” (ref. ibid 1995: 46). God urban design appellerer, ifølge

denne fraksjonen, til menneskelig vekst og verdighet, og følelsen av tilhørighet og samhold. Dette kan tolkes innenfor en spatial determinisme, og et utopisk og politisk imperativ.

En mer politisk radikal fraksjon har også vært opptatt av byens "renessanse" (Robbins 1995). Utgangspunktet er også her en revitalisering av byen som objekt og forestilling, som synes å miste sin form og betydning. Det pekes spesielt på fragmenteringsmekanismer og tap av byen som offentlig arena, relatert til en økende individualisme og privatisme (ibid). Selv om denne fraksjonen har likhetstrekk med de mer tradisjonelle urbanister, legges det her vekt på betydningen av det spesifikt urbane liv, og byen som møtested for ulike klasser, livsstiler og kulturer. Denne tilnærmingen kan ses som et uttrykk for en kosmopolitisk og mer kompleks forståelse av de urbane kontekster, som erkjenner de utfordringer den globale byen står overfor.

Ifølge Kevin Robins, representerer begge disse fraksjonene viktige innspill i diskusjonen om byers endring og vilkår. For Robbins er likevel denne re-imaginariseringen av det bymessige en slags flukt fra de reelle urbane utfordringer (ibid). Med dette mener Robbins at de siste tiårs forsøk på å "gjenskape" byen, er gjort innenfor rammene av en tradisjonell harmonimodell. Robbins refererer til Lewis Mumfords klassiker *The City in History* (1969), hvor det poengteres at byen ikke bare representerer stabilitet og muligheter, men også nødvendige utfordringer og stimuli i møtet med det fremmede og ukjente. Ifølge Mumford, er disse møtene mellom fremmede helt sentrale for utviklingen av det urbane og siviliserte liv. Mumford utdyper imidlertid dette aspekt ved å understreke de kollektive og fiendtlige følelser som utgjør en vesentlig del av den urbane kultur. Følelser som frykt og angst er, ifølge Mumford, fremdeles knyttet til det å være en del av et kosmopolitisk og utfordrende urbant miljø.

Robbins hevder at "primitive" og lidenskapelige følelser er blitt underkjent i urbane diskurser på bekostning av mer rasjonelle forståelsesmodeller. Urban kultur utvikles på sitt beste, ifølge Robbins, gjennom et samspill mellom provokasjon og stimuli på den ene siden, og trygghet og stabilitet på den andre. Det er klare likhetstrekk mellom Sennetts humane urbanisme og Robbins vektlegging av det irrasjonelle aspekt ved bykulturen. Begge utgår fra en kritikk av en modernistisk og *anti-urban* tilnærming, hvor byplanlegging sees som et middel i dempingen av uorden og kaos. Denne type tilnærming kan lett få en utopisk og kontrollerende karakter.

Urban kultur kommer til uttrykk spesielt gjennom kroppens sansning og følelser, provoserende og pirrende på samme tid. Tradisjonelle urbane diskurser har lagt mye energi i forsøket på å ”temme” aggressive og lidenskapelige uttrykk i det urbane rom. Forestillingen om orden og helhet i dagens fragmenterte urbane kontekster representerer imidlertid, etter min mening, en illusjon og en nostalgisk blindvei. I følge Elisabeth Wilson, (1992), representerer denne urbane situasjonen imidlertid nye muligheter: “But what is also made possible, at the same time, is a new basis for experience: one that is based not on mastery and the imposition of will, but on encounter and engagement with complexity”(ref. i Robbins 1995: 53). Spenninger og ubevisste følelser overfor andre mennesker utgjør en sentral del av det urbane liv. Spesielt representerer den fremmede både en trussel og inspirasjon i utviklingen av det urbane. Som nevnt, betraktet Mumford fremmede og alle typer utlendinger som fundamentale premisser for byens liv og vitalitet. Tilstedeværelsen av fremmede i urbane rom skaper spenninger og konflikter som, ifølge Mumford, omgjøres til energi og skaper grunnlag for siviliserte omgangsformer. Den fremmede har imidlertid til alle tider representert en form for trussel mot byens harmoni og likevekt. Zygmunt Bauman (1990) ser den fremmede som en figur utenfra som forstyrrer byens sosiale orden og skaper kaos i en velkjent verden. Nettopp på grunn av at den fremmede truer den etablerte sosiale orden, brukes det tilsvarende energi på å ekskludere den fremmedes tilstedeværelse.

Den fremmede kan imidlertid ikke stenges ute, og som Jonathan Raban hevder i *Soft City* (1974), er den fremmede byens mest kjente figur. Den fremmede blir gjenstand for ambivalente følelser, som, ifølge Wilson, uttrykker: ”fear and desire fused into one” (ref. i Robbins 1995: 55). Hvis kvinner for eksempel blir fryktet i byen, blir de samtidig begjæret. Det samme gjelder for fremmede immigranter som framprovoserer følelser som angst og ergrelse, samtidig som de beundres for sin mobilitet og frihet (ibid).

Gjennom innsikt i, og erkjennelse av disse konfliktfylte følelsene, ligger det et potensiale for håndtering av fremmedhat og rasistiske reaksjoner. Den økende multikulturelle tilstedeværelsen i byer representerer i samsvar med Mumfords dialektiske tankegang ikke bare en utfordring , men en resurs og berikelse for urban praksis.

Byers transformasjon til multi-etniske urbane arenaer, har ytterligere bidratt til å sette ”den fremmede” i fokus for forskning. Diskusjoner med en psykoanalytisk orientering er opptatt av

prosjeksjonsmekanismene som mobiliseres i møte med fremmede. Dette tolkes som en fornektning av det fremmede og ukjente i oss selv, som vi har vanskelig for å anerkjenne: "On a human scale", skriver Elie Wiesel (1991), "we are all foreigners: there is a part of us that does not belong to us, something indecipherable and impenetrable" (ref. i Robbins 1995:56).

Julia Kristeva (1991,1992) er imidlertid den som først og fremst har utdypet temaet om den fremmede. Kristeva bekrefter at det fremmede og ukjente bor i oss, men: "by recognising him within ourselves, we are spared detesting him in himself" (ref. i Robbins 1995:57). Ifølge Kristeva, kan denne erkjennelsen om oss selv, bidra til at vi ikke bare aksepterer den fremmede blant oss, men setter oss i den fremmedes sted, for dermed å øke vår selvinnsett og empati. Klare paralleller kan trekkes til Richard Sennetts (1990) diskusjon om møter mellom fremmede i urbane kontekster. Til forskjell fra tradisjonell urbanteori, argumenterer Sennett, for uorden og konfrontasjoner i urban praksis, og ser det som grunnleggende for utviklingen av *sivilitet* og *humanitet*. For Sennett representerer byen et viktig spatialt og sosialt premiss for menneskelig utvikling: "one must do the work of accepting oneself as incomplete, and it is in the city, the metropolis, in the presence of difference, that people have the greatest possibility to step outside themselves" (ref. i Robbins 1995:57). For at disse prosessene og møtene skal finne sted er det, ifølge Sennett, nødvendig med en "åpenhet", både territorielt, sosialt og psykisk. Den postmoderne by, karakterisert ved segregering i form av gettofisering og "gated communities", vil imidlertid ikke oppfylle disse kriteriene.

Utfordringen ligger i å omsette disse tankene i urban politikk og planlegging. Iris Marion Young (1990) påpeker nødvendigheten av å se byen som konstituert av ulike, men interaktive fremmede, uten å fremme et fellesskapsideal (utopia) som favoriserer homogenitet. Ifølge Young, er det ikke nok å leve ved siden av fremmede, men forsøke å etablere et felles ståsted for forhandling, innenfor rammene av respekt for den andre. I dette scenariet er det ikke frykten og fremmedhatet som får bestemme, men mulighetene og evnene for fruktbar og nødvendig sameksistens.

Erkjennelsen av ubevisste og kollektive følelser i urbane rom bryter, etter min mening, med en modernistisk og rasjonell tradisjon som søker likevekt. Forestillinger om utopiske rom preget av harmoni, var en del av modernitetens behov for å "ordne" og overvåke forskjeller. De ovennevnte teorier vektlegger imidlertid konflikt og møter mellom fremmede som sentrale premisser for

menneskelig og urban utvikling. Den urbane arena og de offentlige rom blir på denne måten stedet der vi fundamentalt og utfordrende ”utsettes” for hverandre, både fysisk og mentalt. Etter min oppfatning, har denne tilnærmingen referansepunkter til Lefebvres *lived space*, Sojas *thirdspace* og Foucaults *heterotopia*. Dette er steder hvor forskjeller møtes og det ambivalente sidestilles i dannelsen av noe nytt og annerledes. Det refleksive og dynamiske ved disse rommene og stedene åpner på denne måten for annerledeshet og alternativ livspraksis. Slik jeg ser det, er en ny type urbanisme under utvikling, basert på kunnskap om de menneskelige og sansemessige vilkår i byen. Flere ting tyder på at den anti-urbane diskursen blir utfordret, til fordel for en mer ”bærekraftig” og åpen tilnærming til byen.

En fenomenologisk og kritisk tilnærming til utforming av steder og rom.

Ovenfor refereres det til byers ”krise”, som karakteriseres av en sosial og strukturell oppløsningstendens. Et lignende uttrykk er ”omverdenskrise”, som Christian Norberg-Schulz (1986) introduserer i sine tekster om sted og arkitektur. Utgangspunktet for Norberg-Schulz er at steder gradvis mister sin lokale egenart og sammenheng, grunnet etterkrigstidas moderne og rasjonelt-baserte oppbygging. Den moderne arkitekturen tok sikte på å utvikle en internasjonal stil, og arbeidet med relativt nøytrale og skjematisk former. Resultatet av en slik funksjonell bygging er, ifølge Norberg-Schulz, at dagens mennesker blir offer for et *stedstap* og preges av rotløshet (Norberg-Schulz 1986).

Inspirert av Martin Heideggers fenomenologiske og filosofiske tilnærming til sted, understreker Norberg-Schulz stedets konkrete egenskaper (tingene), og dets ulike karakter. Den konkrete og erfaringsnære måten å tenke sted på, har blitt glemt på grunn av en overveiende abstrakt og vitenskapelig tilnæringsmåte.

For Norberg-Schulz er noe av identifiseringen til bostedet i dag gått tapt, arkitekturen samspiller ikke lenger med stedets egenart. Tidligere har mennesker oppfattet stedet som et slags ”vesen”. Et vesen som det måtte lære å leve sammen med. Ifølge Norberg-Schulz, kommer dette til uttrykk i det latinske begrepet *genius loci*, som betyr stedets ånd eller kvalitet. Slik er det mulig å skille de ulike stedene fra hverandre, basert på forskjellige stemninger og atmosfærer.

For Norberg-Schulz er det viktig at det er samsvar mellom de ytre og indre kvaliteter, det vil si at vi identifiserer oss med og respekterer *genius loci*. Selv om både Heidegger og Norberg-Schulz inntar en fenomenologisk posisjon når det gjelder utforming av steder, har de ulike syn på hva som skaper et sted. Mens Norberg-Schulz som nevnt framhever stedets iboende karakter, vektlegger Heidegger tingenes rolle i konstitueringen og "samlingen" av et sted. I Heideggers filosofiske tekster får tingene og arkitekturen en funksjon som iverksetter av stedet: "Broen samler jorden som landskap omkring elven. Den forbinder ikke bare bredder som allerede er der. Det er brospennet som først lar breddene tre fram som bredder" (ref. i bid 1986: 282).

Ifølge Norberg-Schulz, har Heidegger med sitt essay *Bauen, Wohnen, Denken* (1954), tilført arkitekturfaget en viktig dimensjon gjennom å tolke romligheten som et aspekt ved det å "være-i-verden". Samtidig mener Norberg-Schulz at Heideggers essay karakteriseres av en dialektisk tilnærming til utforming av steder: "Bygging og tenkning er på hver sin måte, uungåelige forutsetninger for det å bo. Men begge er utilstrekkelige sålenge de drives hver for seg, istedenfor å høre på hverandre" (ref. i ibid 1986: 287).

Med bakgrunn i at steder løser seg opp og mister karakter er det, ifølge Norberg-Schulz, behov for en utvidet stedsforståelse. For Norberg-Schulz er denne kunnskapen viktig for å videreføre *stedskunsten*, og igjen gjøre omverdenen til "et sted å være" (ref. i bid 1986: 288). Gjennom Edmund Husserls begrep *Lebenswelt*, definert som "rom-tidverdenen av ting", refereres det til en "naturlig og førvitenskapelig erfaring", hvor bevissthet og kropp er ett (ibid). Denne fenomenologiske og kvalitative forståelse av livsverden, utgjør grunnlaget for det som Norberg-Schulz betegner som *stedskunst*. Kunsten evner, ifølge Norberg-Schulz, å favne det som faller mellom eller utenom vitenskapens kategorier. *Stedskunsten* framstiller livsverden som kvalitativ helhet ved å binde omverdenen sammen og avsløre stedets egenart. Denne framstillingen skjer i byggverket og bosetningen. Arkitektur karakteriseres derfor som stedskunst, idet den uttrykker forholdet mellom liv og sted, og viser hvordan det er å være "her" (ibid).

For Norberg-Schulz har byggeskikk og stiler representert måter å ivareta stedets identitet på. Den moderne arkitektur skapte imidlertid en internasjonal stil gjennom funksjonalismen, og påførte ifølge Norberg-Schulz menneskene et stedstap. Den "nye"arkitekturen går, etter Norberg-Schulz oppfatning, utover byggeskikk og stiler ved å bygge på en fenomenologisk og kvalitativ

forståelse av omverdenen. Norberg-Schulz peker i denne sammenheng på utviklingen av en ny regionalisme, som ivaretar disse prinsippene om en "pre-kognitiv forståelse". Et eksempel hvor denne tilnærmingen benyttes er Jørn Utzons kirke i Bagsvær ved København. Her nytolkes den geometri som har vært medbestemmende for dansk arkitektur i århundrer, samtidig som kirkens hvelv faststholder den danske himmel med sine skyer og sitt lys. Sverre Fehns brevmuseum i Fjærland er et annet eksempel, hvor bygningen tolker landskapsrommets utstrekning og avrundning, samtidig som rampen ved inngangen leder opp mot breverdenen. Felles for de nevnte bygningene er at de ikke ligner på de respektive landenes *typer*, men likevel uttrykker omverdenens kvaliteter og egenart.

For Norberg-Schulz er det integreringen av det funksjonelle og "vesentlige" i stedshelheten, som skaper en "poetisk" arkitektur. Norberg-Schulz betegner denne sammenstillingsprosessen for *poetisk modernisme*. Stedskunsten vil her være åpen for tidens skiftninger, samtidig som den ivaretar omgivelsenes grunnleggende identitet. Det betyr, ifølge Norberg-Schulz, at stedskunsten alltid vil være "uferdig", slik den stort sett var for fortidens byggverk og bosetninger. For Norberg-Schulz er det viktig at arkitekturen som stedskunst igjen søker å forene liv og sted, og frigjør seg fra formalismen og ideologenes grep.

Norberg-Schulz's stedsfilosofi kan hvis den tolkes strengt, plasseres innenfor en essensialistisk forståelsesramme. Spesielt hans begrep *genius loci*, er etter David Harvey's oppfatning et forsøk på å konstruere "places of performances" (ref. i Pløger 2001: 142). John Pløger problematiserer også Norberg-Schulz' form for spatial determinisme eller "tingontologi". Konstitueringen av identitet, er ifølge Norberg-Schulz, primært avhengig av den umiddelbare sansning og praktiske innlevelse i stedets former og landskap. Pløger etterlyser her imidlertid refleksjonens rolle og en kulturel relativistisk praksis. Norsk byplanlegging representerer, ifølge Pløger, en forlengelse av Norberg-Schulz' stedsfilosofi, som forveksler betydningen av den romlige organisering med det sosiale liv (Pløger 2001).

Det er vanskelig å ikke oppfatte kritikken mot Norberg-Schulz stedsfilosofi som berettiget. Jeg mener imidlertid mye av kritikken kan bunne i et tolkingsspørsmål. Slik jeg forstår Norberg-Schulz' tekster, vektlegger de primært vår eksistensielle sammenknytning til landskap og former. Jeg tolker det som et budskap om mer presist å uttrykke den menneskelige eksistens gjennom landskapsforming og arkitektur. Etter min oppfatning, er Norberg-Schulz' fenomenologiske og

sanselige tilnærming til sted og arkitektur, en viktig korrigerende og utvidende av et ensidig modernistisk og instrumentelt planleggingsparadigme.

Kenneth Framton er en annen arkitekt som har latt seg inspirere av Heideggers stedsfilosofi i essayet "Bauen, Wohnen, Denken" (1954). I likhet med Norberg-Schulz er Framton opptatt av hvordan man kan være moderne samtidig som man ivaretar kulturens egenart (Framton 1999). Framton utdyper og utvikler imidlertid Heideggers og Norberg-Schulz' stedsfilosofi i retning av en *kulturell strategi* i utformingen av steder og rom. Den generelle globaliseringen og universaliseringen av steder representerer for Framton, ikke bare framskritt, men en ødeleggelse av tradisjonelle kulturer og sivilisasjoner. Den økende standardiseringen av kulturelle uttrykk kan imidlertid, ifølge Framton, motarbeides gjennom en såkalt *kritisk regionalisme*. Framton skisserer opp seks punkter for å anskueliggjøre behovet for kritisk nytenkning og praksis innenfor arkitektur og stedsutforming:

- **Kultur og sivilisasjon.**

Moderne byplanlegging reguleres, ifølge Framton, i høy grad av teknologiens krav, det vil si et bilavhengig distribusjonsnett og en markeds- og tomtespekulasjon. Arkitekturen gir seg uttrykk i enten "high-tech" bygg som Norman Fosters, eller varianter av postmoderne kompensatoriske fasader, som for eksempel Charles Jenks "Piazza d'Italia" i Los Angeles. Dette mener Framton i særlig grad ble tydelig på 1980-tallet. Sistnevnte representerer en simulering av kultur og tradisjon som maskerer det universelle systems harde virkelighet.

For tjue år siden var det takket være det dialektiske samspillet mellom sivilisasjon og kultur, fremdeles mulig å ha en viss kontroll over bystrukturens form og innhold. Hva som fremdeles på sekstitallet framstod som en attenhundretallsby, ble gradvis erstattet av millionbyens to symbiotiske instrument- det frittstående høyhus og den slingrende motorveien. Bysentra som tidligere innbefattet en blanding av sekundær og tertiærindustri er i dag forvandlet til et *Burolandshcraft*-byrom, et symbol på den universelle sivilisasjons seier over en lokalt svekket kultur.

Begrepet *sivilisasjon* har siden opplysningstiden primært blitt knyttet til den instrumentelle fornuft, mens *kultur* har handlet om den spesifikke uttrykksfullhet, realiseringen av det enkelte mennesket, og utviklingen av dets psykososiale miljø. I dag er sivilisasjon i stor grad forbundet

med en utstrakt mål-middeltenkning, som ifølge Hannah Arendt, resulterer i: "... der nytten etablerer seg som mening oppstår meningsløsheten" (ref. i Framton 1999: 121).

- **Avantgardens oppgang og fall.**

Gjennom de siste hundre og femti år har avantgardkulturen spilt ulike roller. Noen ganger som en frigjørende og progressiv moderniseringskraft mot det tradisjonelle, andre ganger som kritisk instans til den borgerlige kulturens positivisme. Generelt kan en si at avantgardarkitekturen har representert en positiv medløper til opplysningskulturens progressive linje. Bevegelser som "Arts and Crafts" og "Art Nouveau", er imidlertid eksempler hvor avantgardkulturen er negativt innstilt til den moderne kulturindustri (Framton 1999).

Dagens postmoderne arkitektur uttrykkes, ifølge Charles Jenks, enten gjennom ren teknologi eller ren scenografi. I sistnevnte tilfelle artikulere ikke arkitekturen det frigjørende potensiale i det moderne prosjekts påståtte sammenbrudd, men inngår i mediasamfunnets strøm av passifiserende og meningsløse "images". Som Andreas Huyssen skriver: "Det amerikanske postmodernistiske avantgardet innebar derfor ikke bare slutet for all avantgardism. Det viser även på den kritiske motstandskulturens fragmentering og fall" (ref. i ibid 1999:124). Avantgardismens progressive linje kan dessuten ikke lenger oppfattes som en frigjørende bevegelse, da modernisering i seg selv gjennom utviklingen av for eksempel atomkraft, innebærer et selvutslettende mekanismer.

- **Kritisk regionalisme og verdenskultur.**

Arkitekturen har, ifølge Framton, imidlertid mulighet til å innta en kritisk holdning gjennom en såkalt *arriere-garde*-posisjon. Det vil si en motstandsdyktig baktropp -posisjon, som distanserer seg like mye fra modernitetens framskrittmyte, som fra et reaksjonært og urealistisk ønske om å vende tilbake til arkitektoniske uttrykk knyttet til førindustrielle (og idylliske) samfunn (Framton 1999).

Begrepet *arriere-garde* må imidlertid ikke forveksles med mer konservative holdninger som populisme og sentimental regionalisme. Arriere-gardismen inngår istedet som en kulturell strategi, i form av en *kritisk regionalisme*, som både tar hensyn til stedets karakteristiske egenart, og nyttiggjør seg den universelle og teknologiske utvikling. Kritisk regionalisme kan også

betraktes som en kulturell strategi som både formidler verdenskulturen, og er et instrument for den universelle sivilisasjonen. Ifølge Framton, karakteriseres kritisk regionalisme gjennom en dekonstruksjon av den overgripende verdenskulturen, og en kritikk av den universelle sivilisasjons ensidige betoning av teknologi.

I likhet med Norberg-Schulz, framhever Framton, Jørn Utzon kirke i Bagsvær som et eksempel på en bevisst og fenomenologisk tilnærming til sted og konstruksjonsmåter. Bygningen uttrykker en syntese av lokale og universelle byggeprinsipper, både i utforming og materialbruk. Gjennom en bevisst sekularisering av det sakrale rom, åpner kirken paradoksalt nok opp for en ny åndelighet, med referanse til både lokale og universelle forhold.

- **Plassformens motstandskraft.**

Den gigantiske storbyen - Megalopolen, beskrevet av Jean Gottman i 1961, vokser ytterligere på verdensbasis. Definerte og sammenhengende urbane rom med en sentral kjerne, erstattes her i likhet med Los-Angeles-modellen av en postmoderne urban prosess, hvor byen kjennetegnes ved en strukturell og sosial fragmentering. Ifølge Framton, reduseres byplanlegging under disse urbane betingelser til en abstrakt diskusjon om markedsanalyse og infrastruktur.

Framton viser til Heideggers essay "Bauen, Wohnen, Denken" (1954) for en kritisk analyse av dagens "plassløshet". Mot det latinske eller snarere antikke rombegrepet som gir en abstrakt forståelse av rommet, referert til som *spatium* eller *extensio*, stiller Heidegger det tyske ordet for rom (eller rettere plass), *Raum*. Ifølge Heidegger, er den fenomenologiske essensen ved et slikt rom avhengig av dets konkrete og tydelig avgrensede karakter. Gjennom å gå til språket finner Heidegger etymologiske likheter mellom det tyske *bauen* og de arkaiske formene for ord som *være* og *bo*. Ut fra dette hevder Heidegger at det å *bo*, altså det å *være* bare kan finne sted innenfor et avgrenset området.

Selv om det er tvilsomt å basere en arkitekturpraksis på et vagt og metafysisk begrep som det å *være*, er et vel avgrenset rom en forutsetning, ifølge Framton, for å skape en motstandsarkitektur som bokstavelig talt kan "motstå" megalopolens uendelige fluktuasjoner (Framton 1999). Den avgrensede plassform, kjennetegnet ved offentlige rom, er sentralt for det som Hannah Arendt kaller "the space of human appearance" (ref. i ibid 1999: 131). Demokratiets historie har en nær tilknytning til *byens-polis* -utvikling, samtidig som det er klar sammenheng mellom politiske institusjoner og bygd form. Den greske *polis* hadde først og fremst den tette bys kvaliteter, i

motsetning til vår tids ”utflytende” megalopolis. Mens byer tappes for offentlige rom og møtesteder, er den kritiske regionalismens strategi å bevare en *uttrykksfull tetthet og resonans*, gjennom en motstandsarkitektur i et klart avgrenset område. Kulturell tetthet kan i seg selv representere et frigjørende potensiale, da brukeren blir stilt overfor mangefasetterte *opplevelser*. Kritisk arkitekturpraksis på et institusjonelt plan er avhengig av en bestemt plassering på et avgrenset område. Her er kvartalet et typisk eksempel, mens mer introverte bygningstyper som gallerier, atriumshus, forgårder og labyrinter kan medregnes. Mens de sistnevnte imidlertid i dag ofte utvikles til pseudo-offentlige rom, uttrykker de dermed plassformens latente politiske og motstandssvekkende potensiale (Framton 1999).

- **Kultur mot natur: topografi, kontekst, klima, lys og tektonisk form.**

Den kritiske regionalismen inngår i et mer direkte dialektisk forhold til naturen, enn hva den modernistiske avantgardarkitekturens mer abstrakte formspråk kunne tillate. Med utgangspunkt i modernitetens tabula rasa-holdning etterstrebtes *plassløsheten*, et planert terreng viet til økonomiske og rasjonelle konstruksjoner. Motsatt er det, ifølge Framton, mulig å engasjere seg i plassens ”kultivering” gjennom å tilpasse bygningen til stedets topografi. I tillegg til Heideggers nevnte etymologi, er dette også i samsvar med den sveitsiske arkitekten Mario Botlas metode – ”å bygge plassen” (ref. i Framton 1999: 133). I sistnevnte tilfelle er muligheten til stede for å innskripe regionens spesifikke historie, både i geologisk og agrikulturell betydning inn i verkets form og realisering.

Den samme fenomenologiske og sanselige tilnærmingen til stedets topografi er naturlig nok overførbart til urbane kontekster. Stedets lys og klimaforhold, er ifølge Framton, viktige premisser for utbygging og forming av steder og rom. Framton viser til den tradisjonelle praksis i moderne kunstgallerier, hvor det kun tillates kunstferdig lys. Ved å forhindre en interaksjon mellom stedets lys og kunsten, reduseres verkene, ifølge Framton, til en handelsvare. Det skjer et tap av kunstverkets *aura*, som Walter Benjamin tilskrev utviklingen av den mekaniske reproduksjonsteknikken. I dette tilfelle en relativ statisk tillemping og bruk av universell visuell teknologi.

Til tross for topografien og lysets sentrale rolle, forstås det arkitektoniske primært gjennom det *tektoniske*, snarere enn det *scenografiske*. Tektonikk ble opprinnelig definert av den tyske

estetiker Karl Bötticher i hans bok *Die Tektonik der Hellenen* (1852). Kunsthistorikeren Stanford Andersen har imidlertid sammenfattet det slik: ”Tektonikk avsåg inte bara själva uppförande av den materiellt sett nödvandiga konstruksjonen, uten snarere den aktivitet som lyfter opp konstruksjonen til en konstform. Den funksjonelt adekvate formen måste anpassas så att den uttrycker sin funksjon. Den kjensla av bærende som den grekiska kolonnens entasis gav ble utgangspunktet for begrepet *tektonikk*” (ref. i Framton 1999:136).

Arkitekturens tektoniske element framstår i dag, ifølge Framton, som et mulig middel for å foredle samspeillet mellom materiale, håndverk og gravitasjon, for slik å uttrykke et kondensat av strukturens helhet. Det er her tale om en presentasjon av en *strukturell poesi* i motsetning til en re-presentasjon av en fasade (ibid).

- **Det visuelle versus det taktile.**

Plassformens taktile elastisitet og kroppens kapasitet til å lese omgivelsene gjennom andre sanser enn synet, peker mot en mulig strategi for å motvirke den universelle teknologiens dominans (Framton 1999). Tenker vi etter kommer vi på en rekke komplementære sanseinntrykk som registreres av vår labile kropp i møte med et byggverk: ”intensiteten av lys og mørke, varme og kulde, følelsen av fuktighet, materialets aroma, følelsen av stenens (marmor) nærvær i rommets avgrensning, kroppens varhet overfor seg selv når den går over golvet, og ekkoet av våre skritt” (ref. i ibid 1999: 135).

Framton trekker fram Alvar Altos rådhus i Saynatsalo fra 1952. Her har arkitekten vektlagt like mye den taktile dimensjonen som den visuelle. Ut fra dette eksempelet er det åpenbart at den taktile dimensjonens potensiale ligger i at den kun kan forstås gjennom den kroppslige erfaring. Den kan ikke reduseres til informasjon, til representasjon, eller til en ide om et ”simulacrum” som erstatter et fraværende nærvær. Den kritiske regionalismen vil på denne måten komplementere våre visuelle opplevelser, gjennom å vende tilbake til den menneskelige persepsjons taktile sfære. Gjennom denne tilnærmingen er det mulig å motvirke den vestlige arkitekturs tendens til ensidig å tolke virkeligheten i perspektivistiske termer. Det visuelle regimes dominans har ført til en undertrykking av kroppens øvrige sanser, og en konsekvent avstandtagen fra en mer direkte opplevelse av omgivelsene. Ifølge Heidegger, fører denne selvpåførte og vestlige begrensningen til et ”tap av nærhet” (ref. ibid 1999: 138). I forsøket på å bøte på dette tapet settes det taktile,

ifølge Framton, opp mot det scenografiske og maskeringen av de virkelige forhold. Her ligger det en mulighet for arkitekten til å søke en "konstruksjonens poesi" i oppføringen av verk og bygg, hvor den *tektoniske* verdien av hvert element er avhengig av dens tinglige og fysiske nærhet. Det taktile og det tektoniske utgjør tilsammen et potensiale for å gå utover det rent teknologiske, på samme måte som plassformen evner å motstå den globale moderniseringens uforsonlige angrep (Framton 1999).

Kenneth Framtons kritiske regionalisme utgår fra en erkjennelse av at lokal eller nasjonal autensitet er en illusjon etter århundrer med kulturell kontakt og utveksling på tvers av landegrensler (Ellin 1996). Ifølge Framton, er det imidlertid mulig å imøtegå den økende standardiseringen og univialiseringen av kulturelle uttrykk gjennom en bevisst kultivering av de enkelte steder, med vekt på den lokale topografi, materialer, klima og lysforhold. Det kritiske aspektet ved Framtons kulturelle strategi understreker behovet for å distansere seg fra mer populistiske og sentimentale regionale bevegelser.

Jeg tolker både Framtons og Norberg-Schulz' lesning av Heidegger som et forsøk på å *redefinere* og utvikle, spesielt modernitetens tilnærming til det å "bygge og bo". Samtidig representerer den postmoderne arkitekturs motto "anything goes" og dens tette relasjon til markedskreftene, ikke noe seriøst svar på dagens problematiske *plassløshet*.

Framtons dekonstruksjon av verdenskulturen uttrykker, etter min oppfatning, en postmoderne kultur-relativisme som erstatter en vestlig sentrum-periferi-tenkning. Gjennom denne dekonstruksjonen åpnes det for en utvikling av en mer sanselig arkitektur. Dette vil blant annet bety at arkitekturen henvender seg til alle sansene, samtidig som den utfordrer et vestlig og perspektivistisk regime.

Både Framton og Norberg-Schulz restiturerer, etter min mening, kroppen og sansenes betydning i opplevelsen og erfaringen av den materielle verden. Stedet, rommet og tingene vi omgir oss med utgjør fundenmentale betingelser for vår virkelighetsorientering.

Framtons kritiske regionalisme kritiseres forøvrig av Fredric Jameson (1997) for å fremme en essensialistisk *estetikk* innenfor rammene av en postmoderne diskurs. Jameson refererer til utvelgelsen av spesifikke trekk og det altoverveiende normative preget i Framtons redegjørelse som motstridende med et postmoderne og anti-teoretisk perspektiv (Jameson i Leach 1997).

Framton, er ifølge Jameson, klar over disse innsigelsene når han introduserer en *arriere-garde*, eller baktropp i den kritiske regionalismen som uttrykk for en "marginal og postmoderne praksis" (ref. i Leach 1997: 248). Som Framton selv sier : kritisk regionalisme "favours the small rather than the big plan" (ref. i ibid 1997: 68). Dette kommer også til uttrykk i Framtons valg av eksempler i form av individuelle bygninger, til fordel for større og mer inngrepene prosjekt. Framton betegner eksemplene som "borderline manifestations" i Europa og Amerika, og symboler på "interstices of freedom" (ibid).

Kritikken tatt i betraktning, oppfatter jeg, Framtons kritisk regionalisme som et seriøst innlegg i den globale debatten om steds og byers utvikling og endring. Det ligger en viktig erkjennelse i Framtons strategi som understreker betydningen av samspillet mellom materie og samfunn i skapningen og erfaringen av steder og rom. Denne fenomenologiske tilnærmingen er også utgangspunktet for Heideggers og Norberg-Schulz' stedsfilosofi. Alle tre teoretikere fokuserer, etter min mening, på mikrokosmos gjennom å vektlegge aspekt som nærhet, tetthet og avgrensning. Jeg tolker dette som en understreking av de "små" fortellinger, hvor det gis "rom" for en poetisk og sanselig forståelse av omgivelsene.

Gernot Böhmes atmosfærebegrep.

Ovennevnte teorier framholder et fenomenologisk og kritisk aspekt relatert til utformingen av steder og rom. Analysene understreker det dialektiske forholdet mellom materie og samfunn, og betydningen av steds og byggverks karakter eller egenart. Gernot Böhme (1998) diskuterer og definerer denne karakter eller *atmosfære* i *The Atmosphere of a City* (1998), som en kvalitativ og multisanselig dimensjon ved de urbane kontekster.

Atmosfærebegrepet er vanskelig å definere og gripe, men er beslektet med stemning, preg og karakter. Trer vi inn for eksempel i et rom med en bestemt atmosfære, påvirkes vår sinnstemning deretter (Albertsen 1999). Erfaringer med atmosfærer tilsier at de befinner seg *mellom* oss og de egenskapsbestemte ting, det vil si mellom subjekt og objekt. Ifølge klassisk filosofisk ontologi, finnes der imidlertid ikke noe mellom subjekt og objekt. I erkjennelsen av de mellomværende atmosfærer åpnes det imidlertid for en mer nyansert måte å betrakte både ting og mennesker på.

Atmosfære er noe tvetydig, men kan forstås som det som sanses gjennom vår kroppslige og romlige tilstedeværelse. Det atmosfæriske er noe vi fornemmer med alle sanser, og som vi berøres av følelsesmessig (ibid.). Når vi sanser atmosfærer er det et samspill av sanser som involveres: ”en syntese, for et individ og i et givet øjeblik, af multiple persepsjoner, som for individet antyder det sted, der omgiver ham”, som Luc Adolphe definerer som den arkitektoniske eller urbane ”ambiance” (ref. i ibid 1999: 8).

Atmosfærebegrepet rehabiliterer slik kroppens øvrige sanser som er kommet i skyggen av en overveiende visuell dominans innenfor arkitektur og urbansime (Albertsen 1999). Sammenfattet kan atmosfære betraktes som et *forbindelsesbegrep*, mellom mennesker innbyrdes, mellom mennesker og omgivelser og vel dypst sett mellom ting (nett/albertsen 2007).

Hos Bøhme beskrives det atmosfæriske som en ny og utvidet form for estetikk som ikke tar utgangspunkt i kunsten (Albertsen 1999). Det siktes til den tiltagende estetiseringen av hverdagsliv og ulike samfunnsområder som politikk og økonomi. Atmosfærebegrepet følger imidlertid en ”hovedlinie i den moderne kunstutvikling”, hvor ”afskeden med værket” etter avantgardkunsten står sentralt (ref. i bid 1999: 10). Det atmosfæriske knyttes nettopp ikke til den om seg selv omsluttede form, men snarere til ”scener, livsrum og udstråling”, som også gjelder innenfor performance- og begivenhetskunsten (ibid).

Ifølge Bøhme, betyr introduseringen av atmosfærebegrepet i estetisk teori en frigjøring fra begrensede visuelle og symbolske kriterier (Bøhme 1998). Dette innebærer også at begrepet ”estetikk” restitureres til dets opprinnelige mening, nemlig persepsjonsteori (Zardini 2005). Innenfor en atmosfære-estetikk er det kunstens ”samfunnsmessige funksjon” å utvikle den menneskelige sanselighet, og lære oss å omgås atmosfærer (ref. i Albertsen 1999: 11). Museer representerer i så måte handlingsavlastede rom for atmosfærisk tilegnelse og erfaring, noe som ikke er mulig i de kommersielle og religiøse rom, hvor det atmosfæriske er innrettet mot kjøpelyst eller åndelig ærbødighet (Albertsen 1999).

Arkitektur har som nevnt en spesiell mulighet til å ”romme” og signalisere ulike atmosfærer. ”Glem formen”, sier Peter Zumton, det er lyset, stemningen, atmosfæren og den kroppslige befindtlighet, det kommer an på i hans arkitektur (ref. i ibid 1999: 11). Også for Frank Lloyd Wright var atmosfære sentralt : ”Om menneskene er fullstendig bevisste om det eller ei, så får de støtte og næring fra atmosfæren” (ibid). For Gottfried Semper var arkitektur et

”scenearrangement som frembringer en sanselig atmosfære” (ibid).

Selv om modernismens arkitekter avviser atmosfærebegrepet som uegnet innenfor et reduksjonistisk, rasjonelt og mekanistisk paradigme, var likevel flere teoretikere opptatt av det atmosfæriske. Det handlet mer om å erstatte en tradisjonell ornamentikk med en mer ”frigjørende” atmosfære som passet den moderne tidsånd.

I likhet med Heidegger, Norberg-Schulz og Framton, ser Bøhme arkitektur som noe mer og annet enn bygging, teknikk og funksjon. Tatt i betraktning kunstens bevegelse mot det atmosfæriske kan arkitektur, ifølge Bøhme, forstås som en *atmosfærisk* kunstart og en kunstens arkitektualisering (Albertsen 1999).

Bøhme understreker imidlertid at det atmosfæriske ved arkitektur ikke kun handler om ”poesi”, men i høy grad om politikk. Bygg som kirker, rettsbygninger og slott produserer ”herredømmeatmosfærer”, som gjør sosiale hierarkier sanselig manifeste (ref. i ibid 1999: 11). Arkitektueren er derfor knyttet til samfunnsmessige forhold. Å tilrettelegge for atmosfærer i en planleggingssammenheng gir dermed en *atmosfærisk makt*, til å spille på menneskers kroppslige befindlighet og humør, manipulere stemninger og framkalle følelser.

I dag er det vanlig, ifølge Bøhme, å snakke om en bys atmosfære. Begrepet benyttes i stadig større utstrekning i markedsføring av byer, gjennom reklamemateriell og turistbrosjyrer. Bøhme refererer innledningsvis i *The Atmosphere of the City*, til *lukten* av Paris, nærmere bestemt metroen. Ifølge Bøhme, er luktene et vesentlig element i en bys atmosfære, og ”en by uten lukt er som et mennesket uten karakter” (ref. i Albertsen 1999: 15). Til en bys atmosfære hører også dens lyder, dens akustikk. Det vil si lydenes karakter, det mangfoldig sammensatte lydbilde, som utgår fra byens forskjelligartede aktiviteter, menneskelige og ikke-menneskelige. De urbane livsformer og aktiviteter, genererer dermed ikke bare urban sosialitet, men også bymessige atmosfærer. Ut fra atmosfærebegrepets flersensoriske karakter, er det ifølge Bøhme, mulig å beskrive hva som gjør den enkelte by individuell og særegen.

Den karakteristiske atmosfæren ved byer fornemmes primært fra den ”fremmedes” perspektiv (Bøhme 1998). Dette er imidlertid ikke det samme som et turistperspektiv. Atmosfæren er derimot ”det som er hverdagslig og selvinnlysende for beboeren og som den hjemmehørende til stadighet medproduserer med sitt liv, men som først for den fremmede virker påfallende som

karakteristikum” (ref. i bid 1998: 6). En bys karakteristiske atmosfære perseptueres således gjennom *sansene*, ved den måten livet utfolder seg på i byen.

Ifølge Bøhme, erstatter det sanselige atmosfærebegrepet en lingvistisk forståelsesmodell som har mistet sin relevans. De store multikulturelle byene inneholder i økende grad universelle tegnsystemer, men eier ikke lenger symboler som forstås av samfunnet som helhet. Det betyr at det som appellere til oss i byen ikke kan konstrueres og forstås gjennom språket, men tar snarere karakter av en form for sanselig berøring (Bøhme 1998). Introdueringen av atmosfærebegrepet betyr også at byer ikke kan vurderes etter estetiske eller kulturelle kriterier alene, men i henhold til hvordan vi *føler* oss i den enkelte by. På samme tid som som vi sanser en atmosfære ut fra et subjektivt ståsted, sanser vi det også som noe som stråler ut fra en person, ting eller omgivelser. Slik framstår det atmosfæriske på samme tid som noe subjektivt og relasjonelt, som det er mulig å dele med andre. Analyse av urbane kontekster ved hjelp av atmosfærisk karakteristika, representerer ifølge Bøhme, et ytterligere redskap i utformingen av steder og rom på folks egne premisser.

Atmosfærer kan også betraktes fra en objektiv side, fra der hvor de genereres og skapes. Bøhme hevder at vi for eksempel kan lære noe av prosessen rundt scenedesign. Her dreier det seg generelt om å skape en atmosfære ved hjelp av lys, musikk, lyder, spatiale konstellasjoner, og spesielle objekter. Mekanismene involvert i scenedesign kan imidlertid ikke direkte overføres til byplanlegging. Atmosfære i sistnevnte tilfelle er ikke beregnet på en utvendig observatør, men for byens innbyggere som medprodusenter av den urbane atmosfære gjennom sin livspraksis. Gjennom studie av scene-design er det, ifølge Bøhme, imidlertid mulig å få bedre oversikt over de mekanismer som er i sving i utviklingen av atmosfærer. Denne kunnskapen kan bety en utvidelse av perspektiver og muligheter innenfor byplanlegging, forhåpentlig også på det ansvarsmessige plan.

Det atmosfæriske genereres gjennom et dialektisk samspill mellom byens morfologi og innbyggernes livstiler. Byplanlegging har, ifølge Bøhme, i hovedsak handlet om den visuelle og spatiale dimensjonen i utviklingen av det urbane. Andre generatorer for byens atmosfærer som det akustiske og livstilsformer, er ikke blitt påaktet.

Innenfor byplanlegging er byens lydbilde gjennomgående tolket i kvantitative termer, i form av

støy og støydemping. Bøhme refererer imidlertid til tekster av August Endell og Victor Klemperer tidlig på nittenhundretallet, som inneholder beskrivelser av byens karakteristiske lydbilde. Også prosjekt som verdensomspennende "Soundscape" fokuserer på byen som akustisk område. Prosjektet innbefattet opptak og komponering av naturlige lyder, men også registrering av byers akustiske profil. Det å kommunisere byers karakteristiske lydbilde, viste seg å være en komplisert prosess, som innebar komponering og fortetting av lyder.

Spørsmålet om lydatmosfærer henger imidlertid nøye sammen med de nevnte urbane livsformer og stiler. Byens innbyggere er med deres livstil og aktiviteter hele tiden medprodusenter av byens atmosfærer. Bøhme henviser igjen til Klemperers tekst fra Paris, hvor byens skiftende lydbilde trer fram gjennom byens små restauranter og kafeer. Slike atmosfærebeskrivelser av mikrokosmos kan man, ifølge Bøhme, også finne i noveller av Zola, Proust, og i Walter Benjamins uferdige studie av arkadene i Paris (ibid).

Atmosfæren som skapes ved bestemte livsformer må sanses "innenfra", for å få et best mulig inntrykk. Her har film og kino forøvrig en klar fordel når det gjelder muligheten for å kommunisere spesifikke urbane atmosfærer.

Studie av urban livspraksis bør, etter Bøhmes mening, inngå i byutvikling for eventuelt å kunne promotere eller forhindre spesifikke livstilspraksiser. Dette ville komplementere de kritiske sosiologiske og psykologiske studiene av livet i den moderne by.

Tema som byers *historiske dybde* er, ifølge Bøhme, dominert av en semiotisk diskurs. Den lærde evner å tyde byens historie gjennom bygningers stilistiske trekk og symboler. Denne historiske informasjonen er imidlertid begrenset for den "jevne borger". Å *være gammel* eller å *ha eldes med tiden*, er kvaliteter ved byen som ikke kun manifesteres i tegn, men som snarere *sanses*. Byens historiske kvaliteter sanses også gjennom de antikke materialer og former i fordums arkitektur. Samtidig kan byens historiske dybde sanses, som i byer som Lubeck eller Maastricht, gjennom kirker som synes å være *rotfestet*, og hever seg over bakken som trær. Den atmosfæriske *aldersverdi* i en by knyttes derfor ikke kun til historisk kunnskap, men til det faktum at de framstår som gamle i *dag* (Albertsen 1999). Bøhme framhever at den historiske dybden eller atmosfæren i den organisk utviklede by er av betydning for at innbyggerne skal føle seg hjemme og beskyttet.

Den postmoderne urbane diskurs tilfører, ifølge Bøhme, ikke noe nytt i forsøket på å skape "levelige" byer (Bøhme 1998). Bøhme hevder at den postmoderne tilnærming er en fortsettelse

av den moderne, med den forskjell at de samme begrep brukes på nye måter. De klassiske dikotomiene er imidlertid beholdt, subjekt - objekt, kultur - natur, rasjonalitet og følelse - og dermed også kjente og undertrykkende vurderingsmekanismer.

Bøhmes introduksjon av atmosfærebegrepet innebærer først og fremst en endring i *betraktningssmåte*. Det peker på det kvalitative forholdet som oppstår mellom omgivelser og mennesker. En bys atmosfære vil være den subjektive urbane erfaring som byens innbyggere deler med hverandre. Atmosfæren oppleves også som noe objektivt, som en kvalitet ved byen. Fra et byplanleggingsperspektiv kan kunnskapen om hva som genererer og produserer bestemte atmosfærer nyttiggjøres i forhold til konstruering eller forhindring av spesifikke urbane konstallasjoner. Bøhme mener med dette å ha tilført og utvidet mulighetene innenfor byplanlegging. Anerkjennelsen av det atmosfæriske vil også bety en større forsiktighet, som innebærer at det instrumentelle aspektet ved byplanlegging dempes.

Jeg oppfatter Bøhmes atmosfærebegrep som del av en fenomenologisk tradisjon, hvor det dialektiske samspillet mellom subjekt og objekt står sentralt. I dette ligger det innebygget en kritikk av et vestlig perspektivistisk regime, hvor kroppens øvrige sanser har spilt en underordnet rolle som erkjennelsesbetingelser. Det atmosfæriske hos Bøhme innebærer en multisanselig tilnærming til urbane kontekster, med vekt på kroppens befindtlighet. I likhet med Norberg-Schulz' utvikling av begrepet *genius loci*, objektiviserer Bøhme den tvetydige og sanselige - *atmosfæren*. Bøhmes atmosfærebegrep har, etter min oppfatning, et mer frigjørende potensial enn Norberg-Schulz' *genius loci* som hviler på en apriori-oppfatning av omgivelsene. Jeg tolker atmosfærebegrepet mer som et produkt av dynamiske og sanselige prosesser mellom materie og samfunn. Det atmosfæriske "avlastet" de semiotiske tydingene av omgivelsene, og griper inn i vår hverdagslige omgang med ting og mennesker. Atmosfærebegrepet søker utover det sosiale til ikke-humane aktører. Som når Pauline von Bonsdorff refererer til atmosfære ut fra blant annet Merleau-Pontys : "i oppmerksomhet overfor andre: mennesker, dyr, trær eller ekspressive artefakter" (ref. i Albertsen 1999: 27). Det samme kommer til uttrykk gjennom Bruno Latours : "Vi *deler* det sosiale med ting" (ibid).

Bøhmes diskusjon av atmosfærebegrepet gjør det mulig å forstå de urbane kontekster på sanselige vilkår. Litterære tekster har imidlertid gjennom historien forsøkt å fange det karakteriske og atmosfæriske ved byen, som i August Endells *Die Schönheit der Grosen Stadt*:

”It is the life of space which gives form and color here, as in similar cases, such a strong, meaningful foundation” (ref. i Böhme 1998: 5).

Den sanselige tilnærmingen til omverdenen som karakteriserer ovennevnte teoretikere, kan ses som ledd i en ”sensorisk revolusjon” innenfor samfunnsvitenskapene og innenfor studier som arkitektur og urbanisme (Zardini 2005:23). Kulturkritisk teori har i de siste tiår vært preget av ulike ”vendinger” og forståelsesparadigmer. En lingvistisk tilnærming dominerte i 1960-70-årene, hvor kultur ble oppfattet som språklig strukturert ”tekst”, innenfor en bestemt diskursiv praksis. Utviklingen av informasjonsteknologien på 1980-tallet, medførte et spesielt fokus på kulturens billedmessige kommunikasjon, i en verden av ”images”. I løpet av 1990-årene manifisterte den kulturelle analysen seg gjennom å peke på ”kroppsliggjøringen” av kulturelle forhold. I samme tidsperiode oppstod en økt fenomenologisk interesse for det dynamiske samspillet mellom samfunn og materie, uten å referere til det multisanselige.

Etter min oppfatning, vektlegges den multisanselige dimensjon i økende grad i vår tids kulturelle analyser. Selv om denne tilnærmingen bygger på eksisterende kunnskap og innsikter, representerer den en utvidelse og korrigering av de nevnte vendinger innenfor kulturteori.

I Douglas Porteous *Landscapes of the Mind* (1990), etterlyses det en holistisk og multisanselig tolkning av omgivelsene. Porteous stiller seg kritisk til planleggingsmaterieell som i hovedsak fokuserer på visuelle estetiske kriterier ved de urbane kontekster. Spesielt kritisk er han til den økende bruken av satellitt-generert data som produseres ved ”remote-sensing”. Som geograf foreslår Porteous en tilbakevending til ”grunnforskning” i bokstavelig forstand, som han kaller ”intimitets-sansning”. Porteous karakteriserer de to ulike måtene å sanse på slik: ”Remote sensing is clean, cold, detached, easy. Intimate sensing, especially in the Third World, is complex, difficult, and often filthy. The world is found to be untidy rather than neat. But intimate sensing is rich, warm, involved..... and the rewards involve dimensions other than the intellectual” (ref. i Zardini 2005: 323).

Opplevelsen av stedet og dets karakter er, ifølge Porteous, betinget av aktiveringen og samspillet mellom ulike sanser. Forskjellige sanser innehar ulike egenskaper. For eksempel karakteriseres luktesans og hørsel som usammenhengende og fragmentarisk. Berøringssansen har en samlende virkning, mens synssansen preges av distanse og sammenfatning (Zardini 2005). Porteous anti-

intellektuelle og multisanselige tilnærming til omverdenen bidrar, etter min oppfatning, til en økt innsikt i opplevelsen av steder og rom. Analysene hans kan imidlertid kritiseres for å bære preg av essensialisme, idet de unngår å ta høyde for sansningens kulturelle relativitet og dens konstruktivistiske karakter.

En alternativ og multisanselig tilnærming til urbanitet uttrykkes gjennom utstillingen *Sense of the City* (2005), ved det Canadiske senter for arkitektur. Utstillingen setter fokus på urbane fenomen og sanseopplevelser som er ignorert eller undertrykket i tradisjonelle urbane diskurser. Utgangspunktet for utstillingen er å utfordre et dominerende og visuelt urbant regime, gjennom å redefinere byens latente kvaliteter og de menneskelige sanselige egenskaper.

Sense of the City-utstillingen viser hvordan byen framtrer gjennom et mangfold og samspill av lyder og lukter og visuelle effekter, samt døgnets og årstidenes skiftninger. Når det gjelder byens overflate er et av de mest karakteriske urbane og vestlige trekk - bruken av asfalt. Et banalt og neglisjert materiale som er blitt uunngåelig og allestedsnærværende. Utstillingen bringer imidlertid asfalten til heder og verdighet igjen, gjennom blant annet Hans van Dijk's ord: "Asphalt is a landscape. In principle it is endless, for it leads us to the most distant parts..... Asphalt is just there. Rarely has there been a road surface which affected the everyday behaviour of so many in a way which so few are required to think about" (ref. i bid 2005: 252).

Denne utstillingen utforsker og framhever ignorerte og sanselige dimensjoner ved urbane erfaringer og tolker, etter min mening, byen på en kompleks og meningsfull måte.

Med referanse til ovennevnte teorier oppfatter jeg det dialektiske samspillet mellom byens morfologi og de menneskelige livsformer som avgjørende for kvaliteten på urban praksis. Arkitekturens rolle er til alle tider, ifølge Juhani Pallasmaa, å skape levendegjorte eksistensielle metaforer, som konkret manifesterer oss i verden (Pallasmaa 2005). Forestillinger og ideer om det ideelle liv reflekteres, materialiseres og foreviges gjennom arkitektur. Både byer og bygninger gjør det mulig for oss å strukturere, forstå og memorere den endeløse strømmen av virkelighet, inklusive oss selv. Arkitektur er for Pallasmaa forbundet med eksistensielle spørsmål: "Architecture is the art of reconciliation between ourselves and the world, and this mediation takes place through the senses" (ref. i bid 2005: 72).

Pallasmaa framhever Alvar Altos bygninger som eksempel på hva han kaller *sensorisk realisme* (Zardini 2005: 329). Gjennom Altos vektlegging av den taktile og akustiske dimensjonen, framstår han som en forløper for en *haptisk* arkitektur. Det vil si en arkitektur karakterisert ved plastitet, taktilitet og intimitet i sterk kontrast til modernitetens arkitektur som søkte klarhet, transparens og vektløshet. Soliditeten i Altos sensuelle strukturer, kan også ses i sammenheng med Richard Sennetts understreking av motstandens betydning i urbane kontekster.

De eksempler og teorier jeg refererer til er, etter min oppfatning, med på å tilføre de urbane diskurser nye kunnskaper. Anerkjennelsen av alle sansenes medvirkning i vår opplevelse og erkjennelse av verden utløser nye muligheter og betraktningmåter. Med referanse til ovennevnte teoretikere representerer byen en viktig arena for menneskelig og sanselig utvikling. Det burde, etter min mening, framdeles være mulig å planlegge for den *tette og levende* by, i samsvar med ny innsikt og kunnskap.

I Gianni Vattimos essay *The End of the Modernity, the End of the Project?* (1991), introduseres begrepet ”svak tenkning” (*pensiero debole*), som uttrykk for en svekkelse av de sterke strukturer som Gud, væren, grunn og fornuften (Vattimo i Leach 1997). Dette er imidlertid ingen ”slapp” tenkning, tvertimot representerer den muligheter og utvikling. Overgangen fra det moderne til det postmoderne karakteriseres, ifølge Vattimo, av en utvisking av grensene mellom det virkelige og uvirkelige. Vattimo mener at denne postmoderne og imaginære tilstanden fører til en gjenoppdaging av en ”poetisk” oppfatning av omverdenen. Med ovennevnte teoretikere friskt i minne, slutter jeg meg til Vattimos sitering av poeten Hölderlin: ”Full of merit, yet poetically, man Dwells on this earth” (ref. i Leach 1997: 148).

Kap. 6. Urbane sluttrefleksjoner.

I denne framstillingen viser jeg til ulike tilnærminger til, og forståelser av urbane vilkår. Samtidig argumenterer jeg for en *tredje vei* i urbane diskurser, som en korrigerende og utvidende av eksisterende kunnskap. Modernitetens perspektivistiske og cartianske betraktningssmåte førte, etter min mening, til en distansetagen til de materielle omgivelser, og kroppen forøvrig. Forestillinger om det ideelle samfunn - *utopia* oppstår i denne perioden, basert på prinsipper om orden og disiplin. Troen på at de materielle strukturers evne til å øve innflytelse på sosiale prosesser, uttrykkes særlig i Le Corbusiers visjonære og funksjonalistiske byplan for Paris. Det nye og moderne fikk en ideologisk kraft, som reduserte betydningen av det som allerede eksisterte. I Stavanger på slutten av førtitallet, ble det for eksempel utarbeidet saneringsplaner for trehusbebyggelsen i *Gamle Stavanger*. Av økonomiske grunner og sterke bevaringskrefter i byen, ble imidlertid planene stanset.

Moderniteten kan forstås som en periode hvor det å *beherske* omgivelsene, ble satt i system. Storbyenes ekspansjon under industrialiseringen gav grobunn for en *anti-urban* diskurs, som søkte kontroll over byens "kaotiske krefter" (Pløger 2001). Byplanløsninger som det rektangulære og åpne *gridsystemet* kan spores tilbake til en protestantisk etikk, hvor det ytre, offentlige rom assosieres med umoral (Sennett 1990). Modernitetens soneinndeling og segrering av byrom kan tolkes som et utslag av et slikt kontrollerende imperativ. John Pløger mener at den anti-urbane diskursen har skapt forestillinger om den farlige og "syndige" by, og ført til en favorisering av distriktet og nærmiljøet (Pløger 2001). Jeg er enig med Pløger i at medias *retorikk* omkring det urbane skaper negative og feilaktige forestillinger om byen.

Idealtyper eller modeller for det urbane oppstod på attenhundretallet, i et forsøk på kartlegge utviklingstrekk i industrielle byer. Manchester-skolen og Chicago-skolen representerte en anglosaksisk tradisjon, med industri lagt til storbyene. Modellene er derfor ikke direkte overførbare til Skandinaviske forhold, hvor industrien ofte ble utviklet på mindre steder. Chicago-skolens pragmatiske og idealistiske tilnærming til det urbane ble imidlertid normgivende for urban design og planlegging både i U.S.A. og tildels i Europa. Byen ble her forstått gjennom evolusjonistiske prinsipper og systemteori, med likevekt som mål. Chicago-skolens empiriske målinger av det *positivt gitte*, kan tolkes innenfor et *Firstspace*-perspektiv, som ikke tar høyde for

dypere strukturelle prosesser (Soja 2000). Dette planleggingsparadigme reflekterer, etter min oppfatning, modernitetens tro på vitenskap og fornuft som avgjørende premisser i virkelighetsorienteringen. Kritikken som er framkommet mot Chicago-skolen, fokuserer i hovedsak på en manglende forståelse for byens komplekse prosesser, gjennom det Lefebvre kaller *lived space*.

Modernitetens romlig avgrensede by med en konsentrisk kjerne, avløses av neo-marxistiske ideer om en postmoderne by i territorial oppløsning. Los-Angeles blir utpekt som idealtipe for urbanisme og byutvikling innenfor det postmoderne. Karakteristisk for Los-Angeles-modellen er at byen opererer innenfor en global markedskontekst, og at perefieri utøver en styrende kraft på sentrum (Wessel 2003). Gjennom disse såkalte neo-liberalistiske mekanismene framstår byen som fragmentert og segregert, og lukkede territorier eksisterer uavhengig av hverandre. Dette postmoderne scenariet kritiseres av blant annet Terje Wessel for å mangle empirisk dokumentasjon og aktørperspektiv. Et annet ankepunkt er framstillingen av en idealtipe innenfor en postmoderne diskurs, hvor dekonstruksjon av meta-fortellingen utgjør et hovedprinsipp.

Jeg ser poenget i kritikken, men mener likevel analysene gir viktige signal om byers utviklings-trekk og mekanismer innenfor det postmoderne. Stavangers tildeling av kulturhovedstadstittelen, kan for eksempel tolkes ut fra en global markedsløgg, som driver fram konkurranse mellom byer og regioner. Det entreprenøriske og offentlig- private samarbeid uttrykkes, etter min mening, gjennom noen av Stavangers større byggeprosjekt. Disse kan forstås som ledd i et lokalt- og globalt entrepenørskap, som blant annet gir seg utslag i en standardisering av estetiske uttrykk.

Los-Angeles-modellens teorier beskriver en fremtidig postmoderne by, regulert gjennom globale krefter og private interesser, med liten offentlig inngripen. I Los-Angeles er resultatet av denne kombinasjonen sosial og strukturell segregering, med vekt på homogene etniske miljø. Jeg oppfatter disse mekanismene som utrykk for en anti-urban diskurs, som skaper grobunn for utvikling av fremmedfrykt og rasisme.

Alternativer til dette scenariet ligger i blant annet Jane Jacobs (1961) og Richard Sennetts (1970) urbane analyser. Jacobs og Sennett framhever begge verdien av heterogene og tette bylandskap, hvor det uformelle fellesskap stimulerer til utvikling av *sivilitet* og *humanitet*. Byers kaotiske og

konfliktfylte karakter betraktes her som et nødvendig og urbant urprinsipp. Kevin Robbins (1995) tanker om kollektive og ubevisste følelser i byen, representerer også et brudd med en tradisjonell urban harmonimodell. Det offentlige og urbane rom representerer her en viktig arena for utvikling av empati og selvinnsikt. Jeg tolker disse teoriene som en utvidet kompetanse i det urbane felt, innenfor en *pro-urban* diskurs. Møtet mellom "fremmede" bringer oss nærmere en forståelse av oss selv, ifølge Julie Kristeva, en kunnskap vi, etter min mening, nødvendig kan unnvære.

I postmoderne tenkning omkring produksjon av rom, representert ved Henry Lefebvre, Michel Foucault og Edward Soja, vektlegges det *heterotopiske* og *samtidige* aspekt i livspraksis. De tre teoretikernes, henholdsvis *lived space*, *heterotopia* og *thirdspace*, uttrykker romlige prosesser som simultant konstitueres av spatiale, temporære og sosiale elementer. Denne *trialektiske* tilnærmingen til eksistensielle vilkår, utfordrer modernitetens liniære og "utopiske" forståelsesramme, gjennom en *likestilling* av de involverte prosesser. Heterotopiske rom og steder, eller *thirdspace* uttrykker steder og rom som karakteriseres av ulikhet og ambivalens, i opposisjon til bestående og regulerende diskurser.

Walter Benjamins kulturkritiske metode kan forstås som uttrykk for et *thirdspace*-perspektiv. Den estetiske og sanselige romliggjøring av de antikke arkadene, utgjør en *syntese* av gammelt og nytt, det reelle og imaginære. Slik unndrar det seg modernitetens og Paris' homogeniseringsprinsipper. Benjamins moderniteteskritikk utvikles fra en *marginal* posisjon, et mikrokosmos, en strategi som vektlegges innenfor det postmoderne. Det er interessant å merke seg at Benjamins kulturkritiske analyser karakteriseres av en personlig og sanselig tilnærming til urbane rom. Denne nye og postmoderne innfallsvinkelen muliggjorde, etter min mening, at flyktningen Benjamin tidvis følte seg "hjemme" i Paris. Jeg vil hevde at Benjamins *thirdspace*-perspektiv aktualiseres i vår tids multietniske byer, hvor sameksistens er avhengig av åpenhet og anerkjennelse av den "andre".

En fenomenologisk tilnærming til rom og steder er, i likhet med ovennevnte teori, opptatt av det *dialektiske* forholdet mellom materie og samfunn. Nordberg-Schulz' påpeking av steders *genius loci*, kan forstås som en re-orientering av en moderne og abstrakt tenkning omkring det "å bo". I Martin Heideggers tekster understrekes den nære relasjonen mellom det å *være* og det å *bo*. Det

moderne identitets- og *stedstap* er, ifølge Norberg-Schulz, mulig å kompensere for gjennom *stedskunsten* (Norberg-Schulz 1997). Denne stedskunsten representerer et bindeledd mellom liv og sted, som både ivaretar stedets egenart og tidens skiftninger. Norberg-Schulz' *poetiske modernisme* restituerer, etter min mening, det *multisanselige* og eksistensielle aspekt i utformingen av rom og steder.

Kenneht Framtons *kritiske regionalisme* kan forstås som en poetisk modernisme satt i system. Framtons kulturelle strategi søker å gå utover sentimentale og populistiske retninger, uttrykt gjennom en såkalt *arriere-garde*-posisjon (Framton 1999). Den kritiske regionalismens seks punkter kan tolkes som en analytisk metode i arbeidet mot den globale kulturindustriens universalisering og standardisering. I likhet med Norberg-Schulz, framhever Framton, det multisanselige aspekt og den kroppslige erfaring med byggverket. Det *tektoniske* element i arkitekturen viser til, ifølge Framton, det som "løfter" konstruksjonen opp fra det rent bygningstekniske. Et samspill mellom materiale, håndverk og gravitasjon vil på denne måten uttrykke en *strukturell poesi*, som motvekt til dagens re-presentasjon av fasader. Framtons kulturkritikk kan forstås innenfor det postmoderne, hvor de "små" fortellinger løftes fram. Et marginalt ståsted evner, etter min oppfatning, å si noe om det enkelte liv og sted, samtidig som betydningen av *parallell* liv og steder belyses. Både Norberg-Schulz og Framtons tilnærming til steder og byer karakteriseres, etter min mening, av en ydmykhet som var fremmed for modernitetens planleggingsregime. Mangelen på ydmykhet uttrykkes i dag blant annet gjennom Stavangers mange byggeprosjekter, som ikke relaterer seg til den øvrige bygningsmasse, og som preges av hurtige politiske beslutningsprosesser.

Den multisanselige dimensjonen ved byer understrekes spesielt gjennom Gernot Bøhmes utvikling av *atmosfærebegrepet* (1998). Hos Bøhme objektiveres det atmosfæriske til et kvalitativt og utvidet estetikkbegrep. Atmosfære karakteriseres imidlertid som noe *mellomliggende* og relasjonelt, i motsetning til en kantiansk og formavhengig estetikk. Slik følger atmosfærebegrepet kunstutviklingen forøvrig, hvor kunstneriske uttrykk like gjerne relateres til "performance", som til verk (Albertsen 1999). Atmosfærebegrepet må også ses i sammenheng med den økende estetiseringen av samfunnet forøvrig. Bøhme hevder at atmosfærebegrepet fungerer som en "avlasting" for de tradisjonelle visuelle og symbolske kriterier innen estetikken.

På denne måten kan det atmosfæriske representere et demokratisk aspekt, som ikke er avhengig av kulturelle kunnskaper alene.

Det atmosfæriske utvikles gjennom en dialektikk mellom byens livsformer og de materielle former. Denne prosessen kan tolkes i et *thirdspace*-perspektiv, hvor et dynamisk samspill av ulike elementer genererer noe nytt. Byplanlegging tilføres, ifølge Böhme, ny kunnskap og virkemidler gjennom studie av atmosfærer. I denne sammenheng er det interessant å se hvordan en ny atmosfære genereres i Øvre Holmegate i Stavanger, ved hjelp av fargerike husfasader og alternative rom og kafeer.

Juhani Pallasmaa (2005) arkitekturfilosofi vektlegger et eksistensielt og dialektisk forhold til den materielle verden. Arkitekturens oppgave er, ifølge Pallasmaa, å skape en konkret metafor for vår ”væren i verden”. I disse prosessene utgjør det kroppslige og multisanselige aspekt, basis for erkjennelse. Pallasmaa viser til Alvar Altos *haptiske* arkitektur hvor en plastisk, taktil og intim erfaring vektlegges. Den *haptiske* arkitekturen kan forstås som en motvekt til et postmoderne og virtuelt ”simulacrum”. Sammen med Norberg-Schulz og Framton tilfører Pallasmaa arkitekturfaget den eksistensielle og sanselige dimensjon som gikk tapt under funksjonalismen.

Min intensjon i denne framstillingen har vært å vise til en *re-orientering* innenfor urbane diskurser, som vektlegger en ”åpen” og *multisanselig* tilnærming til det urbane. I kjølvannet av ”det moderne prosjekts slutt”, utvikles det nye og mer sanselige måter å erkjenne verden på. En fenomenologisk og kroppslig bevissthet synes i økende grad å prege samfunnsmessige diskurser. Jeg tolker det primært som en endring i *betraktningmåte*, som reflekterer et postmoderne og multipelt historiesyn. Sett i dette perspektivet konstitueres det urbane av mange ”små” og samtidige historier, uttrykt gjennom ulike livsformer og atmosfærer. Innenfor et *tredje* og alternativt planleggingsparadigme, forstås ikke byen som vare i et globalt marked, men som et sted å *være*, i Heideggers eksistensielle betydning av ordet.

Litteraturliste:

Bøker/artikler:

Albertsen, N. (1999). *Urbane atmosfærer*. Sosiologi dag nr 4, Kompendium UiS.

Aspen, J. og Pløger, J. (1997). *På sporet av byen, lesninger av senmoderne byliv*. Oslo, Spartacus Forlag.

Aspen, J. (2005). *By og byliv i endring*. Oslo, Spartacus Forlag a/s.

Bøhme, G.(1998) *The atmosphere of a City*. (upublisert manuskript) Kompendium Kultur, sted og estetikk, UiS (2006).

Ellin, Nan (1996). *Postmodern Urbanism*. UK & USA. Blackwell Publishers Ltd.,

Framton, K. (1999). *Mot en kritisk regionalism: Sex punkter for en motståndets Arkitektur*. I Kairos, nr 5, Stockholm

Hanssen, B. (2006). Physiognomy of a Flaneur: Walter Benjamin's Peregrination through Paris in the search of New Imaginary. I Hanssen, B. *Walter Benjamin and the Arcades Project*, London, Continuum.

Harvey, D. (1990). *The Condition of Postmodernity*. UK, Blackwell Publishing.

Healy,P. et.al. (1995). *Managing Cities- The New Urban Context*. Chichester, John Wiley & Son.

Heidegger, M. (1993). *Tenke Bygge bo*, I sproget og Ordet. Filosofibiblioteket. Hans reitzels forlag.

Hetherington, K. (1997). *The Badlands of Modernity*. London/NewYork, Routledge.

Jacobs, Jane (1961). *The Death and Life of Great American Cities . The Failure of Town Planning*. New York, Vintage.

Jenks, C. & Kropf, K. (1997). *Theories and Manifestoes of Contemporary Architecture*. Great Britain, AcademyEditions.

Leach, N. (1997). *Rethinking Architecture*. U.S.A./Canada, Routledge.

Levin, D. M. (1993). *Modernity and the Hegemony of Vision*. Los Angeles/London, University of California Press.

Merleau-Ponty, M. (2004). *Phenomenology of Perception*. London, Routledge .

Merleau-Ponty, M. (1994). *Kroppens fenomenologi*. Oslo, Pax Forlag.

Miles et al. (2004). *The City Cultures Reader*. London, Routledge.

Myhre, Nordenborg, L. (2004). *Trialectic Archaeology. Monuments and Space in Southwest Norway, 1700-500 BC*, Stavanger, AMS Skrifter.

Norberg-Schulz, C. (1997). *Stedskunst. I øye og hånd*. Oslo, Gyldendal forlag.

Pallasmaa, J. (2005). *The Eyes of the Skin: Architecture and the Senses*. Chichester, Wiley-Academy.

Pløger, J. (2001). *Byens språk*. Spartacus Forlag, Oslo.

Sennett, R. (1990). *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities*. New York, Alfred A. Knopf,

Sennett, R. (1994). *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*. New York, W. W. Norton & Company,

Sennett, R. (1977). *The Fall of public Man*. London, Faber and Faber.

Sennett, R. (1970). *The Uses of Disorder, Personal Identity and City Life*. New York, Norton Company.

Simmel, G. (2000) (1903). *The Metropolis and Mental Life*. I Miles et. al. *The Cities Cultures Reader*. London, Routledge.

Soja, E (2000). *Postmetropolis*. U.S.A., Blackwell Publishing.

Soja, E (1996). *Thirdspace*. U.S.A., Blackwell Publishing.

Wilson, E. (2000) (1991). *Into the Labyrinth (fra The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder and Women)*. I Rendell et al. *Gender Space Architecture*. London, Routledge.

Zardini, M (2006). *Sense of the City, an Alternate Approach to Urbanism*. Canada, Lars Muller Publisher.

Ugelvik Larsen, S. (2003). *Teori og metode i geografi*. Oslo, Bokforlaget.

Internett:

<http://www.iep.utm.edu/m/merleau.htm>

<http://ruc.dk/paes/cebuf/arrangementer/arkiv/oktober05/>

http://hjem.get2net.dk/gronlund/Sennett_ny_tekst_97kort.html

Upublisert litteratur:

Gressgård, R. (2007). Forelesning i *Tid sted og rom*. UiS.

Myhre, Nordenborg, L. (2007). Forelesning i *Urbaniseringsprosesser*. UiS.